

 PR
1993

ISSN 2663-2950 (Print)
ISSN 2663-2969 (Online)

JOURNAL

of

PSYCHOLOGY RESEARCH

28(11)

ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

JOURNAL OF PSYCHOLOGY RESEARCH

VOLUME 28 (11)

Дніпро
2022

ISSN (Print): 2663-2950

ISSN (Online): 2652-2969

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet Науково-технічною радою Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 2 від 12.05.2022р.)

Науковий журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 23096-12936ПР від 11.12.2017 р.) **Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України, категорія «Б»** (Наказ Міністерства освіти і науки України № 88 від 02.07.2020 р.).

Електронна сторінка видання - <http://www.psyresearch.dp.ua/index.php/psy>

Рецензенти:

д.психол.н., проф. І. Г. Батраченко

д.психол.н., проф. В. В. Зарицька

Редакційна колегія:

д.психол.н., проф. І.Ф. Аршава (відповідальний редактор); д.психол.н., проф., член-кор. НАПН України Е.Л. Носенко (заступник відповідального редактора); к.психол.н., доц. Д.С. Волков; д.психол.н., проф. І.Д. Пасічник; д.психол.н., проф. Л.Ф. Бурлачук; д.психол.н., проф. Н.Ф. Шевченко; д.н., проф. психол. Ш. Шварц (Ізраїль); д.н., проф. психол. Ф. Крамер (США); д.психол.н., доц. О. Колесовс (Латвія); к.психол.н., доц. А.А. Бунас (відповідальний секретар).

Журнал публікує рецензовані наукові статті та огляди з різноманітних актуальних проблем загальної психології, соціальної психології, політичної психології, психології управління, організаційної психології, психології масових комунікацій, психології сім'ї, вікової та педагогічної психології, клінічної психології, військової психології, етнопсихології, психології професійної діяльності, гендерної проблематики, методології досліджень у психології.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Журнал публикует рецензированные научные статьи и обзоры по различным актуальным вопросам общей психологии, социальной психологии, политической психологии, психологии управления, организационной психологии, психологии массовых коммуникаций, психологии семьи, возрастной и педагогической психологии, клинической психологии, военной психологии, этнопсихологии, психологии профессиональной деятельности, гендерной проблематики, методологии исследований в психологии.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The journal publishes peer-reviewed scientific papers and reviews on various topical issues of general psychology, social psychology, political psychology, management psychology, organizational psychology, psychology of mass communication, family psychology, psychology of professional activity, developmental and educational psychology, clinical psychology, military psychology, ethnic psychology, gender issues and methodology of research in psychology.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

© Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, 2021

ЗМІСТ

АРШАВА І. Ф., ВЕЛИЧКО Р. В.

Батьківська сім'я як модель формування шлюбного потенціалу молоді (етнокультуральний аспект).....5

БУНАС А. А., МОНАХОВИЧ Д. Р.

Феномен життєвої перспективи в контексті соціальної відповідальності особистості.....23

ДИСА О. В., РУДКОВСЬКА О. В.

Особливості прояву креативного потенціалу студентів у навчальній діяльності.....38

ДОНЕЦЬ О. І., ЛІСОВА П. В.

Особливості образу «Я» осіб дорослого віку з різними рівнями якості життя.....54

КУТЄПОВА-БРЕДУН В.Ю., ШЕВЧЕНКО Н.Ф., АЛЬШАЄВА К.М.

Дослідження прокрастинації та її зв'язку із особистісними рисами.....69

ЛАЗАРЕНКО В. І.

Психічне та соціальне здоров'я здобувачів вищої освіти під час війни.....84

САЛЮК М. А., ДРУК М. С.

Особистісні фактори академічної прокрастинації студентів в умовах використання дистанційних технологій навчання.....99

ТКАЧЕНКО Н. В.

Характер зв'язку ціннісно-смыслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.....111

CONTENTS

ARSHAVA I., VELYCHKO R.

The parental family as a model of youth marriage formation (an ethno-cultural aspect).....5

BUNAS A., MONAKHOVYCH D.

The phenomenon of life perspective in the context of social responsibility of personality.....23

DYSA O., RUDKOVSKA O.

Features of the manifestation of creative potential students in educational activities.....38

DONETS O., LISOVA P.

Characteristics of the self-image of adults with different levels of quality of life.....54

KUTEPOVA-BREDUN V., SHEVCHENKO N., ALSHAYEVA K.

Research of procrastination and its connection with the personality traits.....69

LAZARENKO V.

Mental and social health of higher education seekers in the war-time.....84

SALYUK M., DRUK M.

Personal factors of students' academic procrastination in conditions of using distance learning technologies.....99

TKACHENKO N.

The nature of the relationship between values-based and semantic orientations with professional self-implementation of engineering and technical employees.....111

УДК 159.9

Аршава І. Ф.

доктор психологічних наук, професор
завідувач кафедри загальної психології та патопсихології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0003-1672-4479

iarshava55@gmail.com

Величко Р. В.

магістр психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-4242-0033

revelichko@gmail.com

**БАТЬКІВСЬКА СІМ'Я ЯК МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ШЛЮБНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДІ (ЕТНОКУЛЬТУРАЛЬНИЙ АСПЕКТ)
THE PARENTAL FAMILY AS A MODEL OF YOUTH MARRIAGE
FORMATION (AN ETHNO-CULTURAL ASPECT)**

Анотація. У статті представлено результати теоретичного та емпіричного аналізу дослідження ролі батьківської сім'ї у формуванні шлюбного потенціалу молоді з різною етнічною приналежністю. Встановлено, що особливе місце в образі і формуванні моделі майбутніх шлюбно-сімейних установок молодих осіб займає батьківська сім'я, її соціально-демографічний і етнічний характер, стиль сімейного виховання, особливості зв'язків і взаємовідносин. Особливості соціально-психологічного морального клімату сім'ї певним чином позначаються на характері протікання та здійснення багатьох сфер та функцій майбутніх шлюбно-сімейних стосунків. На характер розвитку і соціалізації особистості у сімейних відносинах впливає і порядок народження дитини, описаний в концепціях сиблінгових позицій. Відзначаються вагомі зміни ролі і місця релігії в житті людей, а також

оцінюється ймовірність впливу останньої на сімейні цінності. Безумовно, вирішальним фактором у розвитку, вихованні та формуванні особистості є сім'я, від морального клімату якої залежить, якою буде підростаюча людина та які саме вибори вона буде здійснювати у майбутньому житті. Саме в сім'ї відбувається початковий етап соціалізації особистості, здійснюються процеси ідентифікації, включаючи етнічну. Все це є актуальними проблемами для дослідження сімейно-шлюбних відносин конкретних етносів.

У результаті аналізу результатів проведеного емпіричного дослідження доведено наявність тісного зв'язку між стилем сімейного виховання, взаємовідносинами у батьківській сім'ї у контексті їх впливу на формування вибору шлюбного партнера, а також встановлено наявність відмінностей в уявленнях про сімейні цінності, подружні відносини і вибір шлюбного партнера у молодих осіб з різною сиблінговою позицією, релігійною спрямованістю та етнічною приналежністю.

Ключові слова: сім'я, шлюбний потенціал, вибір шлюбного партнера, стиль сімейного виховання, батьківсько-дитячі стосунки, етнічна приналежність.

Abstract. The purpose of this work is to theoretically explain and empirically investigate the role of socio-psychological characteristics of the parental family in shaping marital partner choice. The subject of the research is the role of socio-psychological features of the parental family in shaping the choice of a marriage partner by young people of different ethnic backgrounds. The specific socio-psychological moral climate of the family has a certain influence on the course and realisation of many spheres and functions of future marital and family relationships. The nature of personal development and socialisation in family relationships is also influenced by the birth order described in the concepts of sibling positions. The role and place of religion in people's lives is emphasised, and the likelihood of its influence on family values is assessed. Undoubtedly, the decisive factor in personal development, upbringing and formation is the family, the moral climate of which determines what kind of person growing up will be and the very choices he or she

will make in later life. It is in the family that the initial stage of personal socialization takes place and the processes of identification, including the child's personality, take place. All this is a topical issue for the study of marriage and family relations of specific ethnic groups.

It has been found that there were links between the level of family well-being, parental upbringing style, religious views, level of material security, ethnicity and the characteristics of the choice of future partner. It has been found that there are differences in the socio-psychological features of the parental family and the choice of future partner by young people of different ethnic backgrounds. The findings add to the theoretical basis of the science and open up perspectives for future research on the topic.

Key words: family, marital potential, choice of marital partner, family upbringing style, parent-child relationship, ethnicity.

Постановка проблеми. У сучасному світі, коли різні етноси і релігії зустрічаються в умовах одного геополітичного простору, проблема шлюбного потенціалу особистості в контексті культур заслуговує пильної уваги (Arshava & Velychko, 2021).

Безумовно, особливе місце в образі і уявленнях про власну сім'ю займає, зокрема, батьківська сім'я, її соціально-демографічний і етнічний характер, методи виховання дітей, особливості зв'язків і взаємовідносин, що створюють модель майбутніх шлюбно-сімейних установок молодих осіб.

Роль досвіду, отриманого у батьківській сім'ї, як значущого підґрунтя не тільки для становлення характеру, формування прихильностей і світогляду, установок і ціннісних орієнтацій особистості, а й для побудови майбутніх шлюбних відносин, розглядалася багатьма зарубіжними науковцями – E. Bader, P. Pearson, M. S. Mahler, F. Pine, A. Bergman, P. R. Amato, A. Booth, E. Q. Campbell, J. Glass, V. L. Bengtson, C. C. Dunham, M. Cunningham, A. Thornton та інші (Romanova, 2011).

У контексті вищезазначеної проблеми чималий інтерес представляє діагностична парадигма Е. Бейдер і П. Пірсон (Bader & Pearson, 1988), згідно якої проводяться паралелі між батьківською сім'єю і взаєминами у власній родині (Bader & Pearson, 1988). У якості підґрунтя для створення даної моделі вченими було обрано концепцію М. Малер (Mahler, 1975) про стадії розвитку дитини. Згідно цієї концепції, у подружньому житті умовно виокремлюються чотири основні періоди: симбіоз, диференціація, навчання, побудова відносин на новому рівні (Mahler, Pine & Bergman, 1975). Тож, з позиції еволюційного підходу, запропонованого американськими психотерапевтами, основними принципами, на яких побудована періодизація розвитку шлюбних стосунків, можна вважати наступні:

- 1) подружні відносини розвиваються від незрілих форм до зрілих, проходячи певні стадії;
- 2) кожна стадія має свої цілі, свої завдання, і, відповідно, свої труднощі і проблеми;
- 3) послідовність стадій є закономірною;
- 4) кожна стадія пов'язана з попередньою, яка в свою чергу представляє собою підставу для подальшої стадії;
- 5) кожна наступна стадія є більш складною і вимагає освоєння нових способів взаємодії в парі;
- 6) проблеми у відносинах подружжя виникають тоді, коли один, або обидва партнери відчують труднощі у зміні звичних моделей поведінки (Slepko, 2019).

Відповідно до зазначеної еволюційної концепції, визнання стадіальності розвитку зрілого шлюбу дозволяє визначити нормативні кризи подружніх відносин як періоди переходу подружньої пари від однієї стадії еволюції до іншої (Slepko, 2019).

Не позбавленою певного інтересу, на наш погляд, є концепція дослідниці Л. Бурбо (Burbo, 2004), згідно якої кожна людина на основі дитячого досвіду формує певні поведінкові комплекси, які використовує у

взаєминах із іншими людьми і, зокрема, у власній сім'ї. Автор пропонує розглянути проблему з позиції п'яти травм, кожна з яких, на її думку, впливає на зовнішній вигляд людини, статуру, очі, голос та ін. Намагаючись приховати свою травму, людина якби надягає маску (Romanova, 2011).

Також найбільш влучним прикладом обґрунтування теми даного дослідження є результати метааналізу 67 робіт, опублікованих у 1990-х рр. П. Р. Амато (Amato, 1991) та монографія Джудіт Уоллерстайн, що дослідила понад 130 так званих «дітей розлучення» протягом 30 років (Wallerstein, 2001). Результати дослідження свідчать про неоднозначні психологічні фактори, що слідкують за розлученням батьків і стверджують про те, що негативні наслідки розлучення є глибоко вкоріненими, через що діти, як правило, мають більше проблем з успішністю, психологічним благополуччям, образом Я і спілкуванням, причому частина цих труднощів зберігається і у період дорослості (Pin, 2012). Крім того, результати роботи П. Р. Амато (Amato, 1991), засновані на ретроспективних звітах про якість шлюбу батьків, дозволили вченим стверджувати, що особи, які згадували шлюби своїх батьків як нещасливі, були більш схильними до розлучення у своєму власному житті (Amato, 1991).

Існує значна кількість зарубіжних досліджень, зосереджених на якості ранніх відносин між батьками і дітьми, особливо на материнській чутливості і чуйності в дитинстві, які, в свою чергу передвіщують міцні відносини прив'язаності у власних стосунках (Ollendick & Prinz, 1997). Так, американський психолог Д. К. Кемпбелл (Campbell, 1969) вважає, що діти можуть прийняти установки, подібні до таких у їхніх батьків в результаті пасивної інтерналізації, що відбувається під час прискорених змін у розвитку. Досліджуючи свої як внутрішні, так і зовнішні межі, маленькі діти починають демонструвати проблематичну поведінку. Таким чином, здатність батьків долати такі форми дитячої поведінки, як пасивна непокірливість, пряме непокорення, агресія по відношенню до сиблінгів або однолітків, може

служувати підґрунтям для співпраці у батьківсько-дитячих стосунках, або, навпаки, породжувати конфлікти (Cunningham & Thornton, 2006).

Науковці Дж. Гласс, В. Бенгтсон, Дж. Данем (Glass, Bengtson, Dunham, 1986) встановили можливість того, що батьки і діти можуть дотримуватися схожих поглядів в результаті загального соціального статусу сім'ї, походження. Сім'я, особливо батьки, є традиційними агентами соціалізації в дитинстві. Однією з основних функцій сім'ї є забезпечення стабільності і наступності окремих її членів. Вважається, що сім'ї забезпечують систематичну соціальну організацію, завдяки якій діти пізнають норми суспільного ладу. Подібність відносин між поколіннями, з цієї точки зору, є наслідком успішної батьківської реалізації (Glass, 1986).

Результати дослідження М. Каннінгема та А. Торлтона (Cunningham, Thornton, 2006), спрямованого на з'ясування впливу якості шлюбу батьків на ставлення дорослих дітей до власного майбутнього шлюбу показали, що батьки, задоволені своїм шлюбом, є більш привабливими моделями для дітей, і вони з більшою ймовірністю наслідуватимуть сімейні ідеї щасливих батьків (Cunningham & Thornton, 2006).

Дані, отримані у результаті деяких вітчизняних досліджень, також свідчать про значущість внутрішньосімейних відносин, стилю взаємодії у сім'ї і батьківського виховання у формуванні вибору майбутнього партнера і побудови повноцінних подружніх відносин. Значної уваги даній проблемі приділяли наступні науковці: А. І. Крайлюк – у дослідженні, присвяченому впливу батьківських настанов на вибір шлюбного партнера (Krailiuk, 2015), Є. О. Брага – у науковій роботі, спрямованій на аналіз поняття та дослідження батьківства, факторів, що його обумовлюють, етапів формування, а також онтогенезу комплексу батьківства (Braha, 2013), З. І. Айгумова та В. Р. Айгунов – у дослідженні, присвяченому з'ясуванню та порівнянню стратегій вибору шлюбного партнера у російській та дагестанській молоді (Aygumova, 2010).

Проте, незважаючи на певні наукові напрацювання зарубіжних дослідників стосовно проблеми ролі етнокультуральної приналежності батьківської сім'ї у формуванні шлюбного потенціалу молоді, у вітчизняній психологічній науці до цього часу конкретні дані є недостатньо розробленими.

Таким чином, метою даного дослідження є теоретичне обґрунтування та емпірична перевірка ролі соціально-психологічних особливостей батьківської сім'ї у формуванні вибору шлюбного партнера молоддю з різною етнічною приналежністю.

Основні результати дослідження. На основі теоретичного аналізу проблеми була сформульована концептуальна гіпотеза дослідження: існує зв'язок між етнічною приналежністю людини, соціально-психологічними аспектами батьківської сім'ї та особливостями вибору шлюбного партнера.

Соціально-психологічні особливості батьківської сім'ї проявляються за такими інтегративними компонентами, як склад і структура сім'ї (повна/неповна сім'я), сиблінгові позиції, релігійні погляди, етнічна приналежність, стилі сімейного виховання та взаємовідносин (Arshava & Velychko, 2021). Особливості вибору шлюбного партнера, у свою чергу, проявляються у сімейних цінностях та установках стосовно майбутнього шлюбу (Volkova, 1990).

З метою підтвердження гіпотези було проведено емпіричне дослідження, у якому взяли участь 96 осіб віком від 18 до 35 років, серед яких 57 жінок та 39 чоловіків. За етнічною приналежністю: 30 осіб – українці, 21 особа – дагестанці, 30 осіб – росіяни, 15 осіб – інші етноси (татари, вірмени, молдовани, чуваші, євреї, удмурти).

При проведенні дослідження було використано комплекс психодіагностичних методів: тестування, опитування, кореляційне дослідження. Застосовано наступні психодіагностичні методики: опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» (1999) Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс; опитувальник «Поведінка батьків і ставлення до них» (1965) Е. Шафер в адаптації Л. І. Вассермана, І. А. Горькової, Е. Е. Роміциної;

опитувальник «Рольові очікування і домагання у шлюбі» (1985) А. Н. Волкової, Г. Трапезнікової; опитувальник «Діагностика комунікативної толерантності» (1998) В. Бойко, а також мікросоціологічне опитування (авторська анкета) – з метою з'ясування даних біографічного характеру.

Математико-статистичні методи – статистичний аналіз в пакеті IBM SPSS Statistics 28.0.1.0. (критерій Колмогорова-Смірнова, коефіцієнт кореляції ρ -Спірмена, критерії встановлення значущості розбіжностей між групами U-Манна-Уїтні та Краскела-Уоліса).

На думку А. Н. Волкової, уявлення подружжя про основні функції сім'ї базуються на значущості в сімейному житті сексуальних відносин, особистісної ідентифікації чоловіка і дружини, батьківських обов'язків, професійних інтересів кожного з подружжя, господарсько-побутової сфери, моральної та емоційної підтримки, зовнішньої привабливості партнера. На наш погляд, особливості соціально-психологічного морального клімату сім'ї певним чином позначаються на характері протікання та здійснення зазначених сфер та функцій шлюбно-сімейних стосунків.

Результати розрахунків коефіцієнтів кореляції між показниками рольових очікувань і домагань у шлюбі та показником загальної сімейної тривожності наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції Спірмена між показниками рольових очікувань і домагань у шлюбі за методикою «Рольові очікування і домагання у шлюбі» та показником загальної сімейної тривожності за методикою «Аналіз сімейної тривожності»

Шкали «Рольові очікування і домагання у шлюбі»	Показник загальної сімейної тривожності «Аналіз сімейної тривоги»
Інтимно-сексуальна сфера	-0,159
Особистісна ідентифікація з партнером	-0,317**
Господарсько-побутові функції	-0,130
Батьківсько-виховні обов'язки	-0,437**
Соціальна активність	-0,127
Емоційно-психотерапевтична функція	-0,206*
Зовнішня привабливість	0,008

Примітка: ** - рівень значущості $p < 0,01$; * - рівень значущості $p < 0,05$

Отже, за результатами кореляційного аналізу встановлено наявність кореляційних зв'язків між сімейною тривожністю та шкалою особистісної ідентифікації з партнером ($\rho = -0,317^{**}$; $p < 0,01$), сімейною тривожністю та шкалою батьківсько-виховних обов'язків ($\rho = -0,437^{**}$; $p < 0,01$), а також сімейною тривожністю та шкалою емоційно-психотерапевтичної функції ($\rho = -0,206^{**}$; $p < 0,01$). Отримані результати кореляційного аналізу надають змоги стверджувати, що припущення стосовно тісних взаємозв'язків між особливостями взаємовідносин у батьківській сім'ї та рольовими очікуваннями і домаганнями стосовно майбутнього шлюбу є вірним.

Дані, отримані в ході представлених вище досліджень, підкреслюють значущість внутрішньосімейних відносин, зокрема, стилю взаємодії батьків та особливостей виховання у формуванні вибору майбутнього партнера та побудови повноцінних подружніх відносин.

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язків між показниками ставлення до батьків та рольовими очікуваннями і домаганнями у шлюбі наведено в таблиці 2.

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції Спірмена між показниками ставлення до батьків за методикою «Поведінка батьків і ставлення до них» та рольовими очікуваннями і домаганнями у шлюбі за методикою «Рольові очікування і домагання у шлюбі»

Шкали «Поведінка батьків і ставлення до них»	Шкали «Рольові очікування та домагання у шлюбі»						
	ІС	ОІ	ГП	БВ	СА	ЕП	ЗП
Позитивний інтерес	0,244*	0,318**	0,200	0,357**	0,353*	0,271*	0,136
Ворожість	0,282**	-0,134	-0,135	-0,309**	-0,204*	-0,098	0,000
Автономність	0,178	0,063	0,139	-0,080	0,066	0,256*	0,252*

Примітка: ** - рівень значущості $p < 0,01$; * - рівень значущості $p < 0,05$

ІС – інтимно-сексуальна сфера, ОІ – особистісна ідентифікація з партнером, ГП – господарсько-побутові функції, БВ – батьківсько-виховні обов'язки, СА – соціальна активність, ЕП – емоційно-психотерапевтична функція, ЗП – зовнішня привабливість

Отже, як видно з таблиці, були виявлені кореляційні зв'язки між позитивним інтересом та інтимно-сексуальною сферою ($\rho=0,244^*$, $p<0,05$), між позитивним інтересом та особистісною ідентифікацією з партнером ($\rho=0,318^{**}$, $p<0,01$), між позитивним інтересом та батьківсько-виховними обов'язками ($\rho=0,357^{**}$, $p<0,01$), між позитивним інтересом та соціальною активністю ($\rho=0,353^*$, $p<0,05$), між позитивним інтересом та емоційно-психотерапевтичною функцією ($\rho=0,271^*$, $p<0,05$), між автономністю та емоційно-психотерапевтичною функцією ($\rho=0,256^*$, $p<0,05$), між автономністю та зовнішньою привабливістю ($\rho=0,252^*$, $p<0,05$), між ворожістю та батьківсько-виховними обов'язками ($\rho=-0,309^{**}$, $p<0,01$), між ворожістю та соціальною активністю ($\rho=-0,204^*$, $p<0,01$). Таким чином, припущення стосовно того, що стилі та методи батьківсько-виховного процесу можуть відігравати значну роль у формуванні майбутніх сімейних стосунків, статистично підтверджено емпіричним шляхом.

На характер розвитку і соціалізації особистості у сімейних відносинах впливає і порядок народження дитини. Дане явище описане в концепції сиблінгових позицій, основні положення якої спираються на спостереження А. Адлера і дослідження В. Тоумена та описують наявність кореляційних зв'язків між характеристиками особистості і сиблінговою позицією, тобто порядком народження дитини в сім'ї (Томап, 1959).

Результати аналізу статистично значущих розбіжностей за рольовими очікуваннями і домаганнями у шлюбі між досліджуваними з різною сиблінговою позицією представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Усереднені показники за шкалами рольових очікувань і домагань у шлюбі за методикою «Рольові очікування і домагання у шлюбі» між досліджуваними з різною сиблінговою позицією

Показники рольових очікувань та домагань у шлюбі	Середні показники досліджуваних		Рівень значущості розбіжностей за критерієм U-Манна-Уїтні
	Єдина дитина	Мають сиблінгів	
Соціальна активність	36,61	58,99	$p = 0,001^*$, $p < 0.05$ розбіжності значущі

Продовження таблиці 3			
Зовнішня привабливість	40,19	55,83	p = 0,006*, p < 0.05 розбіжності значущі

Примітка: * - статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$

За результатами порівняння результатів у групах досліджуваних спостерігаються статистично значущі відмінності за шкалами соціальної активності та зовнішньої привабливості. Досліджувані, що мають сиблінгів, демонструють наявність вищих показників за представленими шкалами.

На сьогоднішній день відзначаються вагомі зміни ролі і місця релігії в житті людей, а також оцінюється ймовірність впливу останньої на сімейні цінності. Американський соціолог Р. Белла, простежуючи релігійну еволюцію, зазначив, що відбувається процес «приватизації» релігії. Релігійні погляди в сучасному суспільстві постають справою особистого вибору. Тому дана тема є дуже актуальною для дослідження сімейних цінностей та шлюбного вибору в залежності від релігійних поглядів і уявлень молоді.

Результати порівняння результатів у групах досліджуваних за фактором релігійної приналежності наведено в таблиці 4.

Таблиця 4

Усереднені показники за шкалами рольових очікувань і домагань у шлюбі за методикою «Рольові очікування і домагання у шлюбі» між досліджуваними з різними релігійними поглядами

Показники рольових очікувань та домагань у шлюбі	Середні показники досліджуваних			Рівень значущості розбіжностей за критерієм U-Манна-Уїтні
	Віруючі	Агностики	Атеїсти	
Батьківсько-виховні обов'язки	61,90	37,94	36,10	p = 0,001*, p < 0.05 розбіжності значущі

Примітка: * - статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$

Відповідно до результатів проведеного аналізу, представленого в табл. 4, було з'ясовано, що значущими є розбіжності за однією шкалою рольових очікувань і домагань у шлюбі, а саме – батьківсько-виховні обов'язки. Показник значущості за шкалою є більшим у групі віруючих досліджуваних

(61,90), середнім – у групі агностиків (37,94) і низьким – у групі атеїстів (36,10).

Безумовно, вирішальним фактором у розвитку, вихованні та формуванні особистості є сім'я, від морального клімату якої залежить, якою буде підростаюча людина та які саме вибори вона буде здійснювати у майбутньому житті.

Результати порівняння результатів у виокремлених групах досліджуваних з різною етнічною приналежністю за показником загальної сімейної тривожності наведено в таблиці 5.

Отже, з огляду на результати проведеного емпіричного дослідження, встановлено наступне: найвищий показник сімейної тривожності батьківської сім'ї спостерігається у представників змішаної групи досліджуваних (татари, вірмени, молдовани, чуваші, євреї, удмурти – 62,03, середнього значення зазначений показник набуває у представників групи росіян – 57,88 та українців – 53,38, найменшим є показник сімейної тривожності батьківської сім'ї є у представників групи дагестанців – 18,45.

Таблиця 5

Усереднені показники загальної сімейної тривожності за методикою «Аналіз сімейної тривожності» між досліджуваними з різною етнічною приналежністю

Показник	Середні показники досліджуваних				Рівень значущості розбіжностей за критерієм Краскела-Уолліса
	українці	дагестанці	росіяни	змішана група	
Загальна сімейна тривожність	53,38	18,45	57,88	62,03	$p = 0,001^*$, $p < 0.05$ розбіжності значущі

Примітка: * - статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$

Безперечно, саме в сім'ї відбувається початковий етап соціалізації особистості, здійснюються процеси ідентифікації, включаючи етнічну. Все це є актуальними проблемами для дослідження сімейно-шлюбних відносин конкретних етносів.

Порівняння даних у виокремлених групах досліджуваних з різною етнічною приналежністю за показниками рольових очікувань та домагань у шлюбі наведено в таблиці 6.

Таблиця 6

Усереднені показники за шкалами рольових очікувань та домагань у шлюбі між досліджуваними з різною етнічною приналежністю

Показники рольових очікувань та домагань у шлюбі	Середні показники досліджуваних				Рівень значущості розбіжностей за критерієм Краскела- Уолліса
	Українці	Дагестанці	Росіяни	Змішана група	
ІС	61,35	54,48	40,00	31,43	p = 0,001*, p < 0.05 розбіжності значущі
ГП	39,68	64,93	50,95	38,23	p = 0,005*, p < 0.05 розбіжності значущі
БВ	41,93	83,02	36,05	38,20	p = 0,001*, p < 0.05 розбіжності значущі
ЕП	52,38	62,19	37,57	43,43	p = 0,012*, p < 0.05 розбіжності значущі
ЗП	63,60	36,76	46,75	38,23	p = 0,002*, p < 0.05 розбіжності значущі

Примітка: * - статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$.

ІС – інтимно-сексуальна сфера, ОІ – особистісна ідентифікація з партнером, ГП – господарсько-побутові функції, БВ – батьківсько-виховні обов'язки, СА – соціальна активність, ЕП – емоційно-психотерапевтична функція, ЗП – зовнішня привабливість

Виходячи із отриманих результатів, можемо констатувати, що переважаючими цінностями у стосунках із майбутнім партнером для представників групи українців є орієнтація на зовнішню привабливість (63,6) та інтимно-сексуальна сфера стосунків (61,35), для представників групи дагестанців – орієнтація на реалізацію батьківсько-виховних обов'язків і ролі батьківства (83,02), для представників групи росіян – орієнтація на господарсько-побутові цінності (50,95), для представників змішаної групи (татари, вірмени, молдовани, чуваші, євреї, удмурти) встановлено високу значущість взаємної і емоційної підтримки у відносинах з партнером, тобто

орієнтація на шлюб як на середовище, що сприяє психологічній розрядці і стабілізації (43,43).

Отримані результати надають змоги констатувати, що в ході дослідження підтвердилося припущення стосовно існування відмінностей у сімейних цінностях та установках щодо майбутнього шлюбу між досліджуваними з різною етнічною приналежністю.

Висновки. На основі узагальнення та аналізу результатів дослідження, теоретичних та емпіричних даних, можна сформулювати наступні висновки:

- доведено наявність тісного зв'язку між стилем сімейного виховання, взаємовідносинами у батьківській сім'ї у контексті їх впливу на формування вибору шлюбного партнера, а саме: орієнтація молодих осіб на особистісну ідентифікацію з партнером, високу значущість реалізації батьківсько-виховних функцій та ролі батьківства у стосунках з партнером пов'язані з високим рівнем сімейного благополуччя батьківської сім'ї (низькою сімейною тривожністю); орієнтація молодих осіб на автономні відносини з партнером, низьку значущість реалізації батьківсько-виховних функцій та ролі батьківства у стосунках з партнером пов'язані з низьким рівнем сімейного благополуччя батьківської сім'ї (високою сімейною тривожністю);

- встановлено наявність відмінностей між досліджуваними за фактором сиблінгової позиції у батьківській сім'ї, а саме: значущість соціальної активності, позасімейних інтересів у стосунках з майбутнім партнером (31,61), зовнішньої привабливості партнера (40,19) є нижчою для осіб, що за сиблінговою позицією – єдині діти у батьківській сім'ї; натомість значущість соціальної активності, позасімейних інтересів у стосунках з майбутнім партнером (58,99), зовнішньої привабливості партнера (55,83) є вищою для осіб, що мають сиблінгів;

- встановлено наявність відмінностей результатів у групах досліджуваних за фактором релігійних поглядів, а саме: показник значущості реалізації батьківсько-виховних функцій та ролі батьківства у стосунках з

майбутнім партнером найбільшого значення набуває у групі віруючих (61,9), середнє значення (37,94) має для осіб, що оцінюють свої релігійні погляди як агностичні та низького значення набуває у групі атеїстів (36,1);

- розкрито наявність відмінностей у групах досліджуваних за фактором етнічної приналежності, а саме: найвищий показник сімейної тривожності батьківської сім'ї спостерігається у представників змішаної групи досліджуваних (татари, вірмени, молдовани, чуваші, євреї, удмурти) (62,03), середнього значення набуває у представників групи росіян (57,88) та українців (53,38), найменшим показник сімейної тривожності батьківської сім'ї є у представників групи дагестанців (18,45); переважаючими цінностям у стосунках з майбутнім партнером для представників групи українців є орієнтація на зовнішню привабливість (63,6) та інтимно-сексуальна сфера стосунків (61,35), для представників групи дагестанців – орієнтація на реалізацію батьківсько-виховних обов'язків і ролі батьківства (83,02), для представників групи росіян – орієнтація на господарсько-побутові цінності (50,95), для представників змішаної групи (татари, вірмени, молдовани, чуваші, євреї, удмурти) переважає висока значущість взаємної і емоційної підтримки у відносинах з партнером, тобто орієнтація на шлюб як на середовище, що сприяє психологічній розрядці і стабілізації (43,43).

Отже, встановлені зв'язки між рівнями сімейної тривожності, методами здійснення виховного процесу та сімейними цінностями і установками стосовно майбутнього шлюбу; результати порівняння зазначених цінностей у групах досліджуваних за факторами сиблінгової позиції, релігійних поглядів і етнічної приналежності підтверджують гіпотезу про те, що існує зв'язок між етнічною приналежністю людини, соціально-психологічними характеристиками батьківської сім'ї та особливостями вибору майбутнього шлюбного партнера.

Результати, отримані у ході дослідження, можуть бути використані у практичній діяльності психологів та працівників психологічних служб у роботі з подружніми парами при вирішенні завдань психологічної допомоги,

консультування, психокорекції та психотерапії; у процесі психологічної підготовки молоді до подружнього життя, а також можуть бути використані у навчальному процесі при підготовці фахівців з психології, педагогіки та спеціальної освіти у вищих навчальних закладах. Загальною практичною значущістю дослідження в умовах сучасного поліетнічного простору можна вважати ідею, втілену у вітчизняній психології щодо розвитку особистості шляхом присвоєння матеріальної та духовної культури суспільства.

Література:

1. Айгумова З. И. Мотивация выбора супруга / З. И. Айгумова, В. Р. Айгунов. – М.: "Прометей" МПГУ, 2010. – 216 с.
2. Аршава І. Ф. Соціально-психологічні особливості батьківської сім'ї як чинника вибору шлюбного партнера / І. Ф. Аршава, Р. В. Величко. // International periodic scientific journal "Modern scientific researches". – 2021. – №18. – С. 88–97.
3. Брага Є. О. Уявлення про батьківство: аналіз поняття та дослідження / Є. О. Брага // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. - 2013. - Т. 18, Вип. 22(1). - С. 45-52. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2013_18_22%281%29_8
4. Бурбо Л. Пять травм, которые мешают быть самим собой / Л. Бурбо. – М.: ООО Изд. дом «София», 2004. – 176 с.
5. Волкова А. Н. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии / А. Н. Волкова. – Л, 1990. – 88 с.
6. Ильин Е. П. Психология взрослости / Е. П. Ильин. – Санкт-Петербург: Питер, 2012. – 542 с. – (Мастера психологии).
7. Крайлюк А. І. Особливості впливу батьківських настанов на вибір подружнього партнера [Електронний ресурс] / А. І. Крайлюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2015_6_24.

8. Романова Е. В. Влияние опыта взаимоотношений в родительской семье на формирование супружеских отношений и удовлетворенность браком / Е. В. Романова, А. С. Щербакова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12, Психология. Социология. Педагогика. – 2011. – Вып. 3. – С. 121–128.

9. Слепкова В. И. Дифференциация как механизм развития супружеских отношений / В. И. Слепкова. // Психология и жизнь: актуальные проблемы кризисной психологии: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф, г. Минск. – 2019. – С. 16–17.

10. Amato P. R. The Consequences of Divorce for Attitudes Toward Divorce and Gender Roles / P. R. Amato, A. Booth., 1991.

11. Bader E. In quest of the mythical mate / E. Bader, P. Pearson. – New York, 1988.

12. Campbell E. Q. Adolescent Socialization. Handbook of Socialization Theory and Research / E. Q. Campbell. – 1969. – P. 821–859.

13. Cunningham M. The influence of parents' marital quality on adult children's attitudes toward marriage and its alternatives: main and moderating effects [Электронный ресурс] / M. Cunningham, A. Thornton. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3855026/>.

14. Glass J. Attitude Similarity in Three-Generation Families: Socialization, Status Inheritance, or Reciprocal Influence? / J. Glass, V. L. Bengtson, C. C. Dunham., 1986. – (American Sociological Review).

15. Mahler M. S., Pine F., Bergman A. The psychological birth of the human infant. Symbiosis and individuation / M. S. Mahler, F. Pine, A. Bergman. – New York: Basic Books, 1975.

16. Ollendick T. H. Advances in Clinical Child Psychology / T. H. Ollendick, R. J. Prinz. – Boston: Springer, 1997. – 370 с.

17. Toman W. Family Constellation as a Character and Marriage Determinant / W. Toman // Int. J. Psychoanal. – 1959. – P. 316–319.

18. Wallerstein J. S. The Unexpected Legacy of Divorce: Report of a 25-Year Study. / J. S. Wallerstein, J. M. Lewis. – New York: Hyperion, 2004. – 353 c.

References

1. Amato, P. R. (1991). The Consequences of Divorce for Attitudes Toward Divorce and Gender Roles. Chapel Hill : Social Forces.

2. Arshava I. F. & Velychko R. V. (2021). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti batkivskoi simi yak chynnyka vyboru shliubnoho partnera. Minsk : International periodic scientific journal «Modern scientific researches» [in Ukrainian].

3. Aygumova, Z. I. (2010). Motivatsiya vyibora suprug. Moskva : «Prometey» MPGU [in Russian].

4. Bader, E. (1988). In quest of the mythical mate. New York : Routledge.

5. Braha, Ye. O (2013). Uiavlennia pro batkivstvo: analiz poniattia ta doslidzhennia. Odesa : Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu [in Ukrainian].

6. Burbo, L. (2004). Pyat travm, kotoryie meshayut byit samim soboy. Moskva : OOO Izd. dom «Sofiya» [in Russian].

7. Campbell, E. Q. (1969). Adolescent Socialization. Handbook of Socialization Theory and Research. Chicago : Rand McNally College Publishing Company.

8. Cunningham, M. & Thornton, A. (2006). The influence of parents' marital quality on adult children's attitudes toward marriage and its alternatives: Main and moderating effects. Demography.

9. Glass, J. (1986). Attitude Similarity in Three-Generation Families: Socialization, Status Inheritance, or Reciprocal Influence?. Chicago : American Sociological Association.

10. Ilin, E. P. (2012). Psihologiya vzroslosti. Sankt-Peterburg: Piter, 2012. (Mastera psihologii) [in Russian].

11. Krailiuk, A. I. (2015). Osoblyvosti vplyvu batkivskykh nastanov na vybir podruzhnogo partnera. Kherson : Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu [in Ukrainian].
12. Mahler, M. S., Pine, F., Bergman, A. (1975). The psychological birth of the human infant. Symbiosis and individuation. New York : Basic Books.
13. Ollendick, T. H. & Prinz, R. J. (1997). Advances in Clinical Child Psychology. Boston: Springer, 19, 370 p.
14. Romanova, E. V. (2011). Vliyanie opyta vzaimootnosheniy v roditelskoy seme na formirovanie supruzheskikh otnosheniy i udovletvorennost brakom. Sankt-Peterburg : Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
15. Slepko, V. I. (2019). Differentsiatsiya kak mehanizm razvitiya supruzheskikh otnosheniy. Minsk : Psihologiya i zhizn: aktualnyie problemy krizisnoy psihologii: materialyi IV Mezhdunar. nauch.-prakt. Konf [in Russian].
16. Toman, W. (1959). Family Constellation as a Character and Marriage Determinant. Int. J. Psychoanal. P. 316–319.
17. Volkova, A. N. (1990). Praktikum po eksperimentalnoy i prikladnoy psihologii. Leningrad [in Russian].
18. Wallerstein, J. S., & Lewis, J. M. (2004). The Unexpected Legacy of Divorce: Report of a 25-Year Study. Psychoanalytic Psychology, 21(3), 353–370.

УДК 159.922

Бунас А. А.

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри загальної психології та патопсихології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

bunasalina@gmail.com

Монахович Д. Р.

викладач кафедри загальної психології та патопсихології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

dashadar98@gmail.com

**ФЕНОМЕН ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ В КОНТЕСТІ СОЦІАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ
THE PHENOMENON OF LIFE PERSPECTIVE IN THE CONTEXT
OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF PERSONALITY**

Анотація. У статті проаналізовано поняття «життєвої перспективи» у різних підходах до вивчення означеного феномену. Зазначаються основні теорії, які найбільш повно розкривають концепцію життєвої перспективи. Визначається диференційна різниця у підході до вивчення питання життєвої перспективи у вітчизняній та зарубіжній психології. Описуються основні зарубіжні теорії, серед яких AAC (assimilative/accommodative coping), MTLD (the motivational theory of lifespan development), SOC (selection, optimisation and compensation), SST(socioemotional selectivity theory). Зазначаються результати метааналізу основних досліджень, що присвячені даному феномену. Розкривається характер взаємозв'язку життєвої перспективами з такими психологічними конструктами як психологічне благополуччя, поведінкові особливості, відповідальність, соціометричні показники та інше. Визначаються основні параметри (глибина, насиченість, структурованість, реалістичність, узгодженість, тривалість та оптимістичність), функції, особливості та структура (ціннісно-смысловий, емоційно-оціночний, когнітивний та організаційно-діяльнісний компоненти) життєвої перспективи. Вказується носії життєвої перспективи, її безперервний взаємозв'язок, вплив та залежність від часової перспективи особистості. Зазначається концепція автопроектування, в структуру якої включають усвідомлення цілей, ціннісно-смыслові утворення, індивідуально-особистісні можливості та соціальні умови, як структурно-логічного блоку в життєвій перспективі особистості. Вказується вплив життєвих домагань та життєвих планів на подальше розгортання життєвих перспектив.

Ключові слова: життєва перспектива, часова перспектива, життєвий шлях, автопроекування, життєві домагання, особистість.

Abstract. The article presents the concept of "life perspective" in different study approaches of this phenomenon. The main authors and theories that most fully reveal the concept of life perspective are noted. The difference in the approach to the study of life prospects in domestic and foreign psychology is determined. The main foreign theories are described, including AAC (assimilative / accommodative coping), MTLTD (the motivational theory of lifespan development), SOC (selection, optimization and compensation), SST (socioemotional selectivity theory). The results of the meta-analysis of the basic researches devoted to this construct are noted. The nature of the relationship between time perspective and such phenomenon as sociometric indicators, psychological well-being, behavioral characteristics, responsibility etc. The main internal approaches are indicated. Among them are systemic, event and others approaches. The basic parameters, functions, features, structure of a time perspective are defined. The main parameters include depth, structure, realism, consistency, duration and optimism. It consists of value-semantic, emotional-evaluative, cognitive and organizational components. The concept of self-design is indicated, the structure of it includes awareness of goals, value-semantic formations, individual-personal opportunities and social conditions. The influence of life aspirations and life plans on the further development of life prospects is indicated.

Key words: life perspective, time perspective, lifespan, self-design, life aspirations, personality.

Постановка проблеми. Феномен «життєвої перспективи» активно вивчається зарубіжними та вітчизняними вченими у контексті часу та життєвого шляху особистості. Увесь життєвий шлях людини можна поділити на три вектори: минуле, теперішнє та майбутнє. Частіше за все поняття «життєвої перспективи» виступає картиною або концепцією особи свого майбутнього. Людина має суб'єктивне сприйняття останнього та завдяки

цьому визначає свою поведінку, оскільки перспектива майбутнього надає можливість впорядкувати усі види діяльності, як робочі, так і особисті, серед яких навчання, побудова відносин, батьківство тощо.

Метою статті є теоретичний огляд феномену життєвої перспективи, що являє собою сукупність уявлень людини про власне майбутнє та виступає однією зі складових життєвого шляху, особливо в контексті соціальної відповідальності.

Аналіз досліджень та публікацій. У психології зустрічається доволі багато різних термінів серед яких «часова перспектива» (Л.К. Франк), «життєтворчість» (Т. М. Титаренко), «часовий світогляд» (П. Фресс), «життєвий план» (В. Серенкова) та інше. Деякі з них можуть виступати синонімами, коли інші мають характерні відмінності. У вітчизняній психології найчастіше використовують термін «життєва перспектива» (К. Абульханова-Славская, Є. Головаха, А. Кроник, І. Ральнікова та інш.), в зарубіжній літературі використовують конструкт «time perspective» або «часова перспектива». Найбільш наближеним до вітчизняного розуміння життєвої перспективи у зарубіжній психології є «future time perspective».

Термін «часова перспектива» було введено Л.К. Франком, вчений зазначав взаємозв'язок та взаємовплив минулого, теперішнього та майбутнього на життя людини; а також вчений вказував, що людина може мати одночасно декілька життєвих перспектив в залежності від сфери життя, а її якість залежить від норм та цінностей соціуму [6].

Французький вчений П. Фресс у своїй роботі ввів поняття «часовий світогляд», що виступає в якості «інтегративної характеристики розвитку тимчасових уявлень та тимчасових відносин особистості, що формуються у процесі життєдіяльності в соціумі». Найважливішим аспектом в антиципації майбутніх подій відіграють раніше пережите, а також відчуття відповідальності за власну діяльність [5]. Кастенбаум визначає часову перспективу майбутнього як «загальну тенденцію турбуватися про майбутнє» або «концептуалізацію майбутнього проміжку часу» [17]. У роботі Т. Коттла

часова перспектива виступає «здібністю особистості діяти в теперішньому у світлі передбачення порівняно віддалених майбутніх подій» [4].

Поняття часової перспективи використовував К. Левін, який вважав даний феномен як «загальність поглядів індивіда на психологічне майбутнє та психологічне минуле, що існує зараз на реальному та ірреальному рівнях» [14]. Досить багато уваги вчений приділяв онтогенезу часової перспективи. З віком вона стає більш довгою та широкою, так, наприклад, дитина шкільного віку може планувати своє майбутнє лише на наступний рік, коли людина середнього віку вибудовує життєві плани на десятиліття уперед. Також, з віком більш чітко диференціюється реальність та ірреальність. Під ірреальним вчений розуміє фантазії та мрії. На його погляд, дитині досить складно розділити фантазії та реальність, а страхи та бажання сильно впливають на сприйняття останньої. Більш зріла людина окрім фантазії та мрії ще вибудовує очікування. Очікування, в розумінні вченого, виступають психологічною ірреальністю майбутнього, яке будуються не на страхах та переживаннях, а на наближеності до реального, тобто відбувається співвідношення наявного та майбутнього [14, с. 242]. Отже, часова перспектива невід’ємна від загальної концепції його теорії, де основними детермінантами поведінки людини виступали факти теперішнього поля, а майбутнє та минуле є лише його складовими [14].

Детальною розробкою концепції часової перспективи займався Ж. Нюттен, який розглядав її як «конфігурацію темпорально локалізованих об’єктів, що віртуально заповнюють свідомість». Часова перспектива має складну структуру або ієрархію цілей особистості, які розташовані на різній віддаленості від теперішнього, тобто, чим більш віддалені у часі ці образи, тим більш вони нереалістичні для людини [15]. Вчений виділяє три аспекти часової перспективи, а саме: часова перспектива, основними параметрами якої є протяжність, глибина, насиченість, міра структурованості та рівень реалістичності; часова установка або відношення до того чи іншого відрізка

часу; часова орієнтація або спрямованість, яка передбачає, що людина може в більшій мірі орієнтуватися на майбутнє, теперішнє або минуле [15].

У побудові часової перспективи найважливішу роль відіграють когнітивні процеси. Саме вони дозволяють, з одного боку, побудувати когнітивні репрезентації або цілі людини, а з іншого боку, змінити поточну поведінку так, щоб зв'язати цю діяльність та її наслідки у віддаленому майбутньому. Саме в побудові когнітивних репрезентації проявляється творчість та пластичність особи, розвиток її вищих психічних функцій [15].

Темпоральний знак будь-якої події у майбутньому має два компоненти: подія знаходиться у майбутньому та локалізована у певній зоні або періоді майбутнього, останньому людина вчиться з соціуму, засвоюючи соціальні норми та поведінку однолітків. Однак, звичайно, емоційна та афективна складова життя суб'єкта, його минулий досвід так само впливають на побудову майбутнього [15].

Протяжність або глибина часової перспективи грають важливу роль у розробці поведінкових планів, чим більш довгострокові ці плани, тим більше шляхів для їх реалізації індивід знаходить. Хоча деякі напрямки психології майбутнє та зосередженість на ньому можуть сприймати як спосіб втечі від теперішнього. Ж. Нюттен вказує на важливість наявності довгострокової часової перспективи для можливості розробки поведінкових проєктів та структур «засоб-ціль», які приведуть до глобальних кінцевих результатів [15].

Ф. Зімбардо з колегами продовжили розділяти часову перспективу у межах майбутнього, теперішнього та минулого. В залежності від суб'єктивного відношення людини до цих проміжків часу, вона по різному формує та реалізує свою поведінку. Одночасно часова перспектива постає як особистісна диспозиція. При орієнтації людини на майбутнє у її поведінці буде домінувати докладання зусиль для досягнення цілей і можливих винагород [10].

На основі цих теоретичних поглядів розвинулось чотири основні теорії щодо життєвого шляху та часової перспективи. Перша теорія – ААС

(assimilative/accommodative coping) J. Brandtstädter та G. Renner. Вона передбачає, що головною метою людини – є підтримка узгодженості власного-«Я», її стабільності та відповідності між фактичним та бажаним «Я». Узгодженість досягається за допомогою двох процесів: асиміляції та адаптивного подолання. Асиміляція передбачає активне пристосування до обставин, ресурсів та можливостей, що збільшують шанси на досягнення бажаного. Адаптація ж розглядається авторами як стратегії, що засновані на «нейтралізації», та передбачають коригування своїх цілей відповідно до можливостей та ситуації у житті. Адаптаційним подоланням можуть виступати зниження рівня домагань, перегляд пріоритетів та переструктурування ієрархії цілей. Стратегії подолання починають працювати у той час, коли людина усвідомлює невідповідності «Я»-реального та «Я»-бажаного [2].

Друга теорія – MTLD (the motivational theory of lifespan development) J. Heckhausen та інші. Основна ідея цієї теорії – у людини є два види контролю: первинний та вторинний. Первинний контроль включає в себе спроби змінити середовище відповідно до потреб та цілей людини. Вторинний контроль спрямовано на внутрішні стани та процеси самої людини (наприклад, уникання втрат, підтримання поточного рівня функціонування). Усереднені цих категорій є селективні та компенсаційні підпроцеси [8].

Селективні підпроцеси первинного контролю передбачають спрямування певних ресурсів (час, зусилля тощо) людини у досягненні мети, а вибіркові підпроцеси вторинного контролю – механізми для підтримки прихильності до певної мети. Коли ресурсів особистості у досягненні мети не вистачає, то можуть застосовуватися компенсаційні підпроцеси первинного контролю, які передбачають залучення зовнішніх ресурсів, наприклад, технічних засобів або допомоги інших [8].

Якщо селективні підпроцеси первинного та вторинного контролю, компенсаційні підпроцеси первинного контролю пов'язані з досягненням мети, то компенсаційний вторинний контроль спрямовано на відмову від

певної цілі. Таке може відбуватися тоді, коли перешкоди на шляху досягнення цілей вимагають надмірних ресурсів людини. Після деактивації поточної мети ресурси перенаправляються до інших цілей, які потенційно можуть бути досягненні [8].

Г. Heckhausen наочно вводить поняття про метарегулятивний процес «оптимізації», що передбачає вибір мети, оптимальне налаштування на успішне її досягнення та розуміння вигоди від цього, урахування часу, можливостей та витрат, які ця мета вимагає. Оптимізація грає важливу роль в оцінці часових обмежень та довгострокових наслідків мети [8].

В теорії SOC (selection, optimisation and compensation) Р. В. Baltes і М. М. Baltes пояснюють, як само люди підтримують функціонування та благополуччя в умовах невідповідності її потреб і наявних ресурсів. Вони розділили процес відбору цілей на вибіркового та заснований на втратах. Вибірковий відбір передбачає встановлення цілей «бажаного стану». Відбір на основі втрат відбуваються в тому випадку, коли людина втрачає ті або інші ресурси на досягнення мети, та направлено на встановлення цілей «підтримки», які б могли замінити втрачене [1].

Окрім відбору цілей теорія також передбачає такі процеси, як оптимізація та компенсація. Оптимізація – це оволодіння та застосування засобів досягнення мети (наприклад, навичок), а компенсація - володіння та застосування альтернативних засобів, коли інші релевантні меті засоби не прийнятні [1].

Останньою і найбільш популярною теорією часової перспективи майбутнього є SST (socioemotional selectivity theory) Л. Л. Carstensen. Згідно цієї теорії концепція перспективи майбутнього особи залежить від суб'єктивного сприйняття часу та розуміння, скільки його залишилося. Молоді люди в більшій мірі зосереджуються на досягненні особистісних цілей, отриманні знань, плануванні кар'єри, знаходження «корисних» соціальних контактів. Люди старшого віку навпаки в меншій мірі цікавляться новими соціальними контактами, вони зосереджуються на цілях, що мають емоційний

характер. Часто такими цілями є проведення часу з близькими людьми, навчання та допомога більш молодим співпрацівникам, піклування про власне психологічне благополуччя та інше [3]. В підтримку цієї теорії виступають дослідження важкохворих людей молодого віку, цілі яких мають таку ж саму ієрархічну структуру, як і у людей похилого віку [7].

Група американських вчених (D. T. Kooij, A. M., Kanfer, R., Betts, M., C. W. Rudolph) провела метааналіз останніх досліджень часової перспективи майбутнього та зазначила, що більшість досліджень направлена на виявлення її взаємозв'язку з п'ятьма основними показниками, а саме: досягненням успіху, психологічним благополуччям, поведінкою направленою на підтримку свого здоров'я, ризикованою поведінкою та соціометричними показниками [9].

Метааналіз показав, що чим більш розробленою є перспектива майбутнього, чим більш позитивно майбутнє сприймається людиною, тим більш активною вона буде у теперішньому [9]. Одночасно дослідження Попової вказує на те, що у людини має зберігатися оптимальна кількість поставлених цілей, або рівень активності та направленості на досягнення мети стрімко буде знижуватися. Це стосується, як збіднення, так і концентрування цілей, бажань та ініціатив [9].

Одночасно більш чітка перспектива майбутнього та її позитивна оцінка позитивно корелюють з переживанням щастя, задоволеністю життям, позитивною суб'єктивною оцінкою власного здоров'я, інтернальним локусом контролю, високою самооцінкою, і негативно корелює з тривожністю та депресією [9].

Досить цікавим є взаємозв'язок майбутньої перспективи з поведінкою направленою на підтримку свого здоров'я та виявом ризикованої поведінки. Під поведінкою направленою на підтримку свого здоров'я найчастіше розуміли втримання від вживання алкогольних, наркотичних та інших хімічних речовин, що може вплинути на досягнення цілей у майбутньому, вживання таких речовин розглядається в більшій мірі як ризикована поведінка. В

наслідок метааналізу було встановлено негативну кореляцію між перспективою майбутнього та цими двома видами поведінки [9].

Складним для аналізу був взаємозв'язок між старінням та перспективою майбутнього. Одні автори (S. L. Klineberg, U. Teuscher, S. H. Mitchell, M. Wallace) зазначали, що з віком орієнтація на майбутнє зростає, коли інші (A. de Lang, L. L. Carstensen, J. Lomranz, A. Friedman, G. Gitter, D. Shmotkin, G. Medini, J. Nuttin) вказували на непостійність уявлень про майбутнє на різних вікових етапах. Виходячи з отриманих даних, розробленість та глибина життєвих перспектив має U-образний графік, де найбільш чіткою та розробленою концепція майбутнього виявляється у людей молодого та середнього віку [9].

Завдяки цим дослідженням вченим також вдалось побудувати модель, де було встановлено, що впливає на побудову перспективи майбутнього, та на які аспекти життя впливає у свою чергу сама життєва перспектива [9].

До антецедентів часової перспективи майбутнього можна віднести соціометричні показники (вік, стать, соціально-економічний стан), риси особистості (доброзичливість, екстраверсія, відкритість новому досвіду, оптимізм, нейротизм), локус контролю, самооцінку та самоєфективність. Коли часова перспектива впливає на загальний рівень орієнтації на досягнення мети, психологічне благополуччя (відчуття щастя, задоволеність життям, суб'єктивна оцінка рівня здоров'я), підтримку здорового способу життя, ризикову поведінку та планування виходу на пенсію [9].

В зарубіжній літературі перспектива майбутнього розглядається в більшій мірі як мотиваційний конструкт, а у вітчизняній психології домінує нормативний та типологічний підходи до вивчення життєвої перспективи.

Причинно-цільову концепцію Є. Головахи та А. Кроник можна віднести до подійного підходу. Основою їх теорії є дослідження зв'язку подій у житті людини. Між подіями минулого, теперішнього та майбутнього можуть існувати причинні (минуле впливає на майбутнє), цільові (майбутнє впливає на минуле) зв'язки, або вони взагалі можуть бути відсутні, зв'язки

сприймаються суб'єктивно та являють собою елементи структури міжподійних відносин. Сама життєва перспектива розглядається вченими як цілісна картина майбутнього, що виявляється у програмованих та очікуваних подіях. Вони формуються на основі соціальних цінностей та індивідуальному сенсі власного життя. Завдяки цим уявленням майбутнє упорядковується, а індивід може побудувати життєві цілі та плани [12; 13].

Цілі є більш масштабними та хронологічно не закріпленими на часовій лінії події життя, а план – послідовна реалізація конкретних подій, що виступає ідеальними результатами та орієнтирами діяльності людини [12].

Провідним мотивом в побудові життєвих планів та цілей автори вбачають в ієрархії ціннісних орієнтації, індивід у широкому спектрі соціальних цінностей обирає ті, що найбільше пов'язані з його основними потребами. Завдяки цьому потреба опредмечується та стає провідною життєвою цінністю, яка вбудовується в ієрархію ціннісних орієнтації. Якщо плани та цілі визначені людиною, то цінності мають більш гнучкий характер та з часом можуть змінюватися, що дозволяє людині будувати нові цілі та плани при досягненні старих, або адаптуватися при неможливості досягнення поставленої мети. Життєва перспектива досить сильно видозмінюється під впливом життєвих криз [12; 13].

На відміну від Ж. Нютена, Є. Головаха виділив наступні параметри життєвої перспективи: узгодженість, реалістичність, тривалість, диференційність та оптимістичність. Узгодженість відображає наскільки добре людина вбачає причинно-наслідкові та цільові зв'язки між подіями минулого, теперішнього та майбутнього. Диференційованість відповідає за вміння виділяти у картині майбутнього послідовні етапи (ближчий, середній, далекий) [12].

К. Платонов розуміє життєву перспективу як образ бажаного, можливого і усвідомлюваного майбутнього життя за умови досягнення певних цілей. Проте перспектива в його розумінні це не тільки бажане, але і очікування втрат чи невдач. Людині необхідно володіти такими механізмами,

які не тільки призведуть до досягнення бажаного, але і такими, що допоможуть запобігти чи подолати наслідки очікуваної невдачі [17].

Я. Васильєв, В. Карандише, В. Мудрак та Т. Павлова в своїх роботах вказують на важливість побудови цілей у віддаленому майбутньому, а саме: чим більш розгалужена та глибока у індивіда концепція життєвого шляху, чим більше в нього смислів та цілей, тим більший потенціал розкриття його можливостей [17].

Основним представником типологічного підходу виступає К. Абульханова-Славська, яка виокремила три поняття для опису часового модусу людини – життєва позиція, життєва лінія та життєва перспектива. Життєва перспектива розподіляється на психологічну (побудова та формування майбутнього, його прогнозування), особистісну (орієнтація на майбутнє, готовність до нього та можливих проблем) та життєву перспективу як таку (реальний потенціал, знання про який базуються на попередньому досвіді) [11].

На основі цього підходу В. Ковалев увів поняття «трансперспекти», яке розумів як здібність свідомості поєднувати у теперішньому минуле та майбутнє. Складовими трансперспективи виступають часова перспектива та ретроспектива. Вчений запропонував типологію організації часу, в основі якої два фактори: активність-пасивність й пролонгованість-ситуативність діяльності особистості. Як наслідок, було видалено чотири типи відношення до часу: стихійно-будений (пасивність та ситуативність), функціонально-дієвий (активність та ситуативність), споглядальний (пасивність та пролонгованість), творчий (активність та пролонгованість) [14].

Спираючись на системний підхід, І. Ральнікова розуміє життєву перспективу, як багатовимірний образ майбутнього, підкреслюючи, що він відноситься до області уявлень. Основними вимірами образу майбутнього стали ціннісно-смысловий, емоційно-оціночний, когнитивний та організаційно-діяльнісний [18].

Цінносно-смісловий вимір являє собою сукупність ціннісних і смислових утворень особистості, які впливають на побудову майбутнього. Сюди відносяться цінності, ціннісні орієнтації, мотиви, особистісні сенси тощо. Емоційно-очіночний вимір відображає ставлення людини до свого майбутнього. Когнитивний компонент містить сукупність очікуваних та запланованих подій. До цього виміру можна віднести заплановані життєві події, цілі та засоби їх реалізації. Організаційно-діяльнісний вимір відображає сукупність стилів та стратегій поведінки людини, які орієнтовані на досягнення мети. Вищезазначені виміри взаємопов'язані та одночасно виявляються у уявленнях про майбутнє [17; 18].

У своїй роботі І. О. Ральнікова зазначає існування життєвих перспектив як певний спосіб створення автопроекування людиною прообразу свого майбутнього у межах усвідомлення цілей, ціннісно-сміслових утворень, індивідуально-особистісних можливостей та соціальних умов. Автопроекування забезпечує пошук шляхів для життєздійснення [17].

Т. Титаренко розглядає самоорганізацію та життєвий вибір як основи життєвої перспективи. Під поняттям «самоорганізація» вчена розуміє упорядкування спонтанності життя шляхом вибору напрямку руху, а «життєвий вибір» як стратегічне рішення, що стимулюється життєвими подіями й внутрішньою незадоволеністю, у побудові цих конструктів важливу роль відіграють життєві домагання. До них можна віднести вимоги, очікування, бажання, надії, що висуває особистість й соціум до неї, з приводу її майбутнього. Життєві домагання конструюють емоційно забарвлені моделі бажаного майбутнього, що сприяє більш ефективному втіленню їх у життя. Треба зазначити, що життєві домагання можуть негативно вплинути на досягнення мети. Коли домагання занадто завищені або людина досягла максимум свого потенціалу можливостей, то це може визвати почуття апатії, розчарування й безнадійності [19].

Висновки. Життєва перспектива – багатовимірний образ майбутнього в особистості, де основою для його конструювання виступають життєві

домагання, ієрархія цінностей, об'єктивні умови реальності та розуміння власних можливостей. Людина виявляє себе в меті, мотивах, смислах, очікуваннях, планах, програмах життя та способах їх реалізації.

Носієм життєвої перспективи виступає свідомість особистості. Завдяки цьому можна спостерігати, як виникає взаємозв'язок теперішнього та майбутнього, поточних дій та віддалених у часовому просторі цілей людини.

Основними параметрами життєвої перспективи виступають її глибина, насиченість, структурованість, реалістичність, узгодженість, тривалість та оптимістичність. Структура ж життєвої перспективи складається з ціннісно-смислового, емоційно-оціночного, когнітивного та організаційно-діяльнісного компонентів.

Життєва перспектива залежить від особистісних рис особистості, її соціального-економічного стану, віку, самооцінки та локусу контролю, а вона в свою чергу детермінує задоволеність життям, психологічне благополуччя та суб'єктивне переживання щастя.

Література:

1. & Baltes, P. B., Freund, A. M. (2002). Life-management strategies of selection, optimization and compensation: Measurement by self-report and construct validity. [Journal of Personality and Social Psychology]. Vol. 82(4), 642–662. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.82.4.642>.
2. Brandtstädter, J. & Renner, G. (1990). Tenacious goal pursuit and flexible goal adjustment: Explication and age-related analysis of assimilative and accommodative strategies of coping. [Psychology and Aging]. Vol. 5, 58–67. doi:10.1037/0882-7974.5.1.58.
3. Carstensen, L. L., Isaacowitz, D. M., & Charles, S. T. (1999). Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. [American Psychologist]. Vol. 54, 165–181. doi:10.1037/0003-066x.54.3.165.
4. Klineberg, S. L. (1974). The present of things future: explorations of time in human experience. Free Press.

5. Fraisse, P. (1957). *Psychologie du temps*. Presses Universitaires de France.
6. Frank, L. K. (1939) Time perspective. [Journal of Social Philosophy]. Vol. 36(4), 293–312.
7. Fung, H. H., Carstensen, L. L., & Lutz, A. M. (1999). Influence of time on social preferences: Implications for life-span development. [Psychology and Aging]. Vol 14, 595–604. doi:10.1037/0882-7974.14.4.595
8. Heckhausen, J., Wrosch, C., & Schulz, R. (2010). A motivational theory of life-span development. [Psychological Review]. Vol 117, 32–60. doi:10.1037/a0017668
9. Kooij, D. T. A. M., Kanfer, R., Betts, M., & Rudolph, C. W. (2018). Future time perspective: A systematic review and meta-analysis. [Journal of Applied Psychology]. Vol 103(8), 867–893. <https://doi.org/10.1037/apl0000306>
10. Zimbardo, P. G., Keough, K. A., & Boyd, J. N. (1997). Present time perspective as a predictor of risky driving. [Personality and Individual Differences]. Vol 23, 1007–1023. [http://dx.doi.org/10.1016/S0191-8869\(97\)00113-X](http://dx.doi.org/10.1016/S0191-8869(97)00113-X)
11. Абульханова-Славская К.А. (1991). *Стратегия жизни*. М.: Мысль, 301с.
12. Головаха Е.И. (2001). *Жизненные перспективы и ценностные ориентации личности*. [СПб: Психология личности в трудах отечественных психологов]. Vol 1, 256-269.
13. Головаха Е.И., Кроник А.А. (1984). *Психологическое время личности*. Киев: Наукова думка.
14. Ковалев В.И. (1988). Категория времени в психологии (личностный аспект). [Критерии материалистической диалектики в психологии под. ред. Л.И. Анциферовой]. Vol 1, 216–230.
15. Левин К. (2019). *Теория поля в социальных науках*. Академический проект: Психологические технологии.
16. Нюттен Ж. (2004). *Мотивация, действие и перспектива будущего*. М.: Смысл.

17. Ральникова И. А. (2012). Перестройка системы жизненных перспектив человека в контексте переломных событий : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук : 19.00.01.Томск : [б. и.].

18. Ральникова Ирина Александровна. (2011). Жизненные перспективы личности в научной парадигме психологического знания. [Известия Алтайского государственного университета] no. 2-1, 53-60.

19. Титаренко Т. М. (2014). Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. [Психологічні науки: проблеми і здобутки]. Вип. 5, 172-186. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2014_5_14

УДК 159.9

Диса О.В.

кандидат психологічних наук, доцент,

завідувач кафедри педагогічної та вікової психології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

elenadysa1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6257-6502>

Рудковська О.В.

аспірант кафедри педагогічної та вікової психології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

rudok1@ukr.net

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
СТУДЕНТІВ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
FEATURES OF THE MANIFESTATION OF CREATIVE
POTENTIAL STUDENTS IN EDUCATIONAL ACTIVITIES**

Анотація. У світі проблеми формування та розвитку особистості студентів важливим постає вивчення їх креативного потенціалу, оскільки сучасна швидкість життя постійно вимагає від особистості навичок, які дають змогу творчо ставитися і продуктивно реагувати на будь-які зміни. Актуальність проблеми вивчення і розвитку креативного потенціалу особливо зростає в сучасних умовах існування, при високому темпі змін у світі, при постійно зростаючій необхідності адаптуватися до нових умов, проявляти гнучкість, оригінальність та швидкість як у будь-якій сфері професійної діяльності так і у власному житті.

Під час російсько-української війни умови навчання студентів значно змінилися через запровадження дистанційної форми, введення ненормованих канікул, переривання занять у зв'язку з повітряними тривогами або із зникненням інтернету тощо. У зв'язку з цим, організація навчального процесу значно ускладнилася для викладачів і студентів, оскільки усі вимушені постійно пристосовуватися до мінливих умов. У той же час, використання інформаційно-комунікаційних можливостей Інтернету робить освітню діяльність гнучкою, варіативною, багатовекторною, уможливорює взаємодію викладача і студента та на цій основі сприяє розвитку особистісних потреб, інтересів і творчих здібностей здобувачів освіти.

Незважаючи на те, що українські студенти гнучко реагують на виклики реалій життя, все ж таки помітити і розвивати креативний потенціал в таких умовах дуже складна задача для викладачів. У зв'язку з цим дослідження креативного потенціалу студентів та особливостей його прояву у навчальній діяльності, на наш погляд, є актуальним і своєчасним для закладів вищої освіти.

У процесі дослідження вивчено психологічні особливості студентів з високим рівнем креативного потенціалу, але з різними рівнями академічних досягнень. Встановлено розбіжності за такими показниками: загальна тривожність, рівень самооцінки, рівнем професійної мотивації та відношення до майбутньої професії.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури та результатів емпіричного дослідження з'ясовано, що існують психологічні чинники, які обумовлюють прояв креативного потенціалу студентів у навчальній діяльності. Студенти, які не в повній мірі проявляють свій креативний потенціал у навчальній діяльності, потребують додаткового психологічного впливу з розвитку та корекції професійної мотивації, самооцінки та емоційного стану.

Ключові слова: творчість, прояв креативності, креативний потенціал, дистанційне навчання, мотивація, самооцінка, тривожність.

Abstract. In the world of the problem of the formation and development of students' personality, the study of their creative potential becomes important, since the modern speed of life constantly requires from the individual skills that allow to be creative and react productively to any changes. The relevance of the problem of studying and developing creative potential is especially increasing in modern conditions of existence, with a high rate of change in the world, with the ever-growing need to adapt to new conditions, to show flexibility, originality and speed both in any field of professional activity and in one's own life.

During the Russian-Ukrainian war, the conditions of students' education changed significantly due to the introduction of distance education, the introduction of irregular vacations, the interruption of classes due to air raids or the disappearance of the Internet, etc. In this regard, the organization of the educational process has become much more difficult for teachers and students, as everyone is forced to constantly adapt to changing conditions. At the same time, the use of the information and communication capabilities of the Internet makes educational activity flexible, variable, multi-vector, enables interaction between the teacher and the student and, on this basis, promotes the development of personal needs, interests and creative abilities of the students of education.

Despite the fact that Ukrainian students flexibly respond to the challenges of the realities of life, it is still a very difficult task for teachers to notice and develop creative potential in such conditions. In this regard, the study of the creative potential

of students and the peculiarities of its manifestation in educational activities, in our opinion, is relevant and timely for institutions of higher education.

In the process of research, the psychological characteristics of students with a high level of creative potential, but with different levels of academic achievements, were studied. Disagreements were established according to the following indicators: general anxiety, level of self-esteem, level of professional motivation and attitude to the future profession.

Based on the theoretical analysis of scientific literature and the results of empirical research, it was found that there are psychological factors that determine the manifestation of students' creative potential in educational activities. Students who do not fully demonstrate their creative potential in educational activities need additional psychological influence on the development and correction of professional motivation, self-esteem and emotional state.

Key words: creativity, manifestation of creativity, creative potential, distance learning, motivation, self-esteem, anxiety.

Постановка проблеми. Однією з основних задач сучасної освіти є всебічний розвиток особистості, її інтелектуальних, творчих та фізичних здібностей, виховання соціально-відповідальних громадян, здатних до свідомого суспільного вибору. Результатом досягнення цієї мети є збагачення інтелектуального, економічного, творчого та культурного потенціалу Українського народу для забезпечення сталого розвитку України.

У світі проблеми формування та розвитку особистості студентів важливим постає вивчення їх креативного потенціалу, оскільки сучасна швидкість життя постійно вимагає від особистості навичок, які дають змогу творчо ставитися і продуктивно реагувати на будь-які зміни. Актуальність проблеми вивчення і розвитку креативного потенціалу особливо зростає в сучасних умовах існування, при високому темпі змін у світі, при постійно зростаючій необхідності адаптуватися до нових умов, проявляти гнучкість,

оригінальність та швидкість як у будь-якій сфері професійної діяльності так і у власному житті.

Під час російсько-української війни умови навчання студентів значно змінилися через запровадження дистанційної форми, введення ненормованих канікул, переривання занять у зв'язку з повітряними тривогами або із зникненням інтернету тощо. У зв'язку з цим, організація навчального процесу значно ускладнилася для викладачів і студентів, оскільки усі вимушені постійно пристосовуватися до мінливих умов. У той же час, використання інформаційно-комунікаційних можливостей Інтернету робить освітню діяльність гнучкою, варіативною, багатовекторною, уможливорює суб'єкт-суб'єктну взаємодію викладача і студента та на цій основі сприяє розвитку особистісних потреб, інтересів і творчих здібностей здобувачів освіти [3].

Незважаючи на те, що українські студенти гнучко реагують на виклики реалій життя, все ж таки помітити і розвивати креативний потенціал в таких умовах дуже складна задача для викладачів. У зв'язку з цим дослідження креативного потенціалу студентів та особливостей його прояву у навчальній діяльності, на наш погляд, є актуальним і своєчасним для закладів вищої освіти.

Мета даної роботи - на основі теоретичного аналізу наукової літератури та результатів емпіричного дослідження виявити психологічні фактори, що сприяють або перешкоджають прояву і розвитку креативного потенціалу студентів у навчальній діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ще у 2016 році в роботі Всесвітнього економічного форуму говорилося про те, що на початку 20-х років креативність стане однією з трьох найбільш популярних навичок, які необхідні працівникам. У зв'язку з появою нових продуктів, нових технологій та нових способів роботи працівникам доводиться ставати більш креативними, щоб отримати вигоду від цих змін.

Вагомою умовою ефективної професіоналізації особистості студента у ВНЗ є його підготовка згідно із сучасними соціокультурними умовами

життєдіяльності, що передбачає не лише здатність до критичного мислення, а й вираженого рівня пізнавально-креативної активності, що тісно пов'язаний із розвитком особистості як суб'єкта творчо-професійної діяльності, із розвиненими професійно важливими якостями [7].

Н. Іванцова, досліджуючи творчі здібності студентів, виділила структурні компоненти творчо обдарованого студента: пізнавальні потреби; оригінальність; швидке відкриття рішення в ефективній стратегії пошуку; прогнозування; оціночно-вимірювальна функція; здатність до створення ідеальних еталонів. З погляду авторки, потенційна креативність – це такий тип потенційної обдарованості, який характеризує готовність її носія набувати в процесі життєдіяльності актуальну креативність. [2].

Українські дослідники наголошують на необхідності інноваційних підходів до підготовки майбутніх педагогів, враховуючи їх творчий потенціал. Особлива увага повинна приділятися діагностиці творчих здібностей [11]. У сучасних складних умовах навчання тільки наявність творчих здібностей викладача дає шанс студенту проявити свій інтелектуальний і креативний потенціал.

Як зазначає Б. Якімчук, продукти творчої діяльності студентів частіше за все характеризуються суб'єктивною новизною. Проте цінність такої творчості полягає у тому, що вона за своїм механізмом не відрізняється від творчості з об'єктивною новизною. На основі розв'язування наведених творчих завдань студентом засвоюється досвід творчої діяльності, й особистість стає здатною творчо вирішувати професійні завдання з об'єктивною новизною [7].

У зарубіжній науковій літературі креативний потенціал активно досліджується, а також вивчається його вплив на академічну успішність [8; 9]. Зокрема, у роботах G. Corazza, V. Glăveanu звертається увага на динамічному визначенні творчості, зазначається, що у розумінні креативного потенціалу існує розрив між індивідуальними та соціокультурними перспективами [10].

Т. Lubart, досліджуючи творчий потенціал, розкриває основні аспекти цього поняття у взаємозв'язку з талантом. Автор зазначає, що виявитися творчий потенціал може в різні вікові періоди, тому своєчасне вимірювання креативності дає можливість допомогти людям визначитися із сферою застосування своїх здібностей [12].

Дослідники V. Richard, D. Holder, John Cairney наголошують на зростанні важливості творчості у сучасному суспільстві, оскільки вона підтримує здатність до адаптації, здоров'я та самореалізації. Цікавим підходом у даній публікації, на наш погляд, є поєднання креативності та рухових вправ для розвитку творчого потенціалу. Добре сплановані рухові втручання (рухова імпровізація) здібні «розпалити» творчий потенціал людей і подолати тенденцію залишатися закріпленими в стані інерції. Автори використовуються принципи екологічної динаміки для пояснення того, як імпровізація з рухом у сприятливому для ризику середовищі може призвести до розширення когнітивного, емоційного, соціального та культурного репертуару [13].

Вивчення та аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики дозволив з'ясувати, що поняття «креативного потенціалу» є досить широким і включає в себе цілу низку психологічних явищ: і креативність, як особистісну характеристику, і здатність до творчого мислення, тобто оригінальність, гнучкість мислення та багато інших властивостей розумової діяльності людини.

У сучасному тлумачному психологічному словнику творчість визначається як діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Креативність – особистісна властивість індивіда, що характеризується здатністю породжувати незвичайні ідеї, відходити від сталих схем мислення, оперативно вирішувати проблемні ситуації [6]. Одже, креативний потенціал включає в себе такі поняття:

- креативність, як особистісну властивість індивіда, що характеризується здатністю породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від

традиційних схем мислення, швидко вирішувати проблемні ситуації; здатність до творчості, як діяльності, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей;

- здатність до творчого мислення, яке потребує навичок використання розумових операцій і розвивати певні характеристики, такі як оригінальність мислення, самодостатність, гнучкість мислення та багато інших властивостей розумової діяльності людини.

Психологами досліджено і визначено умови, що сприяють розвитку креативності. До внутрішніх умов відносяться: відкритість новому досвіду, внутрішній локус оцінювання, здібність до незвичайних поєднань. До зовнішніх – психологічна захищеність й безпека, психологічна свобода само прояву та ін. Питання особистісних передумов прояву креативного потенціалу у навчальній діяльності активно досліджується. Але ця проблема має досить багато питань, які залишаються дискусійними, оскільки в результатах досліджень є певні розбіжності, які залежать від умов проведення дослідження, демографічних та психологічних особливостей досліджуваних.

Таким чином, сьогодні існує консенсус щодо прийняття креативності як людського потенціалу, до якого всі люди мають доступ безмежно. Відповідно до проаналізованих наукових джерел, поєднання соціальних, культурних та історичних впливів стає ключовим чинником розвитку креативності. Проте які саме соціально-психологічні фактори найбільше впливають на прояв креативного потенціалу студентів в умовах дистанційного навчання ще є недостатньо вивченим питанням.

Після з'ясування змісту поняття «креативний потенціал» у сучасній науковій літературі, вивчення особливостей розвитку креативності в онтогенезі, ознайомлення з вже проведеними дослідженнями близьких до проблематики дослідження зв'язку креативного потенціалу з навчальною діяльністю, нами була сформульована гіпотеза дослідження про те, що існують психологічні чинники, які сприяють прояву креативного потенціалу студентів у навчальній діяльності.

Результати дослідження. Для розв'язання поставлених дослідницьких завдань нами було використано комплекс наступних методів: аналіз наукових джерел, узагальнення теоретичних підходів та систематизація наукових даних; аналіз навчальної діяльності студентів з визначенням рівня академічних досягнень; психодіагностичні методи, бесіди, спостереження, математико-статистичні методи обробки даних (критерій Колмогорова – Смірнова; критерій встановлення значущості розбіжностей між групами U Манна–Уїтні, коефіцієнт кореляції ρ -Спірмена).

Для здійснення психодіагностики досліджуваних було використано 7 психодіагностичних методик: Діагностика вербальної та невербальної креативності Е. П. Торренса (в адаптації О. Є. Тунік) (субтести 1 і 6); Діагностика особистісної креативності О. Є Тунік; Опитувальник загальної самооцінки (Г. Н. Казанцева); Анкета «Відношення студентів до професії» (автор З. Хайбуллина); Шкала тривожності Дж. Тейлора (в адаптації М. В. Лемак, В. Петрище) (у твердженнях було змінено слова «школа» на «університет», «учитель» на «викладач»); Оцінка рівня комунікативності В. Ф. Ряховського; Мотивація професійної діяльності (методика К. Замфір в модифікації А. Реана);

У межах дослідження нами здійснено спробу не тільки співставити рівень креативного потенціалу студентів з їх рівнем академічних досягнень, але й виявити психологічні фактори, що сприяють або перешкоджають прояву і розвитку креативного потенціалу у процесі навчальній діяльності.

З метою визначення рівня розвитку креативного потенціалу тестуванням було охоплено 93 студента (53 дівчини і 40 хлопців) 2 і 3 курсів, що навчаються закладах вищої освіти м. Дніпра.

Для діагностики креативного потенціалу в дослідженні було використано дві методики: «Діагностики вербальної та невербальної креативності Е. П. Торренса» (в адаптації О. Є. Тунік), спрямованої на діагностику особливостей креативного мислення, і «Діагностика особистісної креативності» (автор О.Є.Тунік) дозволила визначити чотири особливості

творчої особистості: допитливість, уява, складність, схильність до ризику та загальний показник особистісної креативності.

Аналіз результатів за двома методиками дозволив визначити рівень креативного потенціалу студентів. На рисунку 3.1. наочно представлений розподіл 93 досліджуваних за рівнем креативного потенціалу.

Рис. 1. Розподіл досліджуваних за рівнем креативного потенціалу за результатами психодіагностики.

Для нашого дослідження ми відібрали студентів з достатньо високим рівнем креативного потенціалу, також в цю групу було включено декілька студентів з середнім рівнем, але з високими балами. З метою вивчення особливостей прояву креативного потенціалу студентів у навчальній діяльності було зібрано інформацію щодо академічних досягнень досліджуваних. Співставлення результатів дозволило побачити, що студенти з достатньо високим рівнем креативного потенціалу мають різні академічні досягнення. 53 % (37 осіб) досліджуваних з достатньо високим рівнем креативного потенціалу мають і достатньо високі показники академічних досягнень (середній бал від 83 до 95). Інша частина - 46% (32 особи) досліджуваних з достатньо високим рівнем креативного потенціалу мають невисокі показники академічної успішності (від 65 до 82 балів). Рівень

академічної успішності визначався шляхом підрахунку середнього балу студентів по усім дисциплінам, за попередній навчальний рік, оскільки дослідження проводилось у вересні, тобто на початку нового навчального року.

Нами було сформовано дві групи досліджуваних. До першої групи потрапили студенти з достатньо високим рівнем креативності та достатньо високим рівнем академічної успішності (відібрано 30 осіб: 15 хлопців, 15 дівчат). Другу групу склали студенти, які мали досить високий рівень креативності, але невисокий рівень навчання (30 осіб: 16 хлопців, 14 дівчат). За нашим припущенням такі студенти не в повній мірі могли проявляти свій креативний потенціал у навчальній діяльності.

Наступним кроком дослідження було порівняння отриманих середніх результатів двох досліджуваних груп. Перевірка на нормальність розподілу даних за критерієм Колмагорова-Смірнова показала, що розподіл даних не відповідає нормі, тому ми обрали непараметричний критерій для визначення можливих розбіжностей між групами. Порівняння середніх значень між показниками двох груп здійснювалось за допомогою U-критерія Манна Уїтні.

В таблиці 1 наведені показники методик, за якими було встановлено розбіжності між групами.

Таблиця 1

Встановлені розбіжності за показниками методик у групах досліджуваних (за критерієм U Манна–Уїтні)

Показники	Усереднені показники за групами		Показники критерію U Манна–Уїтні
	Студенти з високим рівнем прояву креативного потенціалу (N = 30)	Студенти, що не проявляють креативний потенціал в повній мірі (N = 30)	
Відношення до майбутньої професії	6,5	5,7	U=182**

Продовження таблиці 1			
Зовнішня негативна мотивація	3,4	4,1	U= 305*
Внутрішня мотивація	3,2	2,4	U= 192**
Рівень самооцінки	4,7	3,6	U=314*
Загальний рівень тривожності	50,9	55,7	U = 251*

Примітка. * – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,05$;

** – статистично значущі розбіжності на рівні $p \leq 0,01$.

Аналіз отриманих результатів свідчить про те, що студенти, які проявляють свій креативний потенціал у навчальній діяльності (перша група), краще відносяться до майбутньої професії, ніж студенти, які не в повній мірі проявляють креативний потенціал у навчальній діяльності (друга група). Також студенти з першої групи мають вищий рівень внутрішньої мотивації. Це означає, що професійна спрямованість може виступати потужним чинником щодо прояву креативності у навчання.

Цікавим виявився результат стосовно зовнішньої негативної мотивації. У студентів з невисокими академічними досягненнями вона перевищує показники першої групи. Тобто покарання, суворе відношення викладачів, можливість відрахування тощо, є вагомим чинником у навчанні студентів другої групи, тому можна припустити, що усі зусилля таких студентів спрямовані не на прояв креативності, а на досягнення формальних результатів у навчанні.

Зрозуміло, що у групі студентів, які недостатньо проявляють креативний потенціал у навчання, рівень тривожності вищий, оскільки, орієнтуючись на виконання формальних вимог, вони постійно знаходяться у напруженому стані і часто не отримують задоволення від навчання. Також є розбіжності у рівні самооцінки, вона вище у студентів, які проявляють креативний потенціал у навчальній діяльності.

Не отримано значущих розбіжностей за показниками комунікабельності, за показником зовнішньої позитивної мотивації.

Висновки. Висунута гіпотеза про те, що існують психологічні чинники, які обумовлюють прояв креативного потенціалу студентів у навчальній діяльності, підтверджена шляхом порівняння груп студентів з високим рівнем креативного потенціалу, але з різним рівнем академічних досягнень. Це цілком узгоджується з основними положеннями вітчизняних і зарубіжних вчених про те, що на розвиток і прояв креативності впливають внутрішньо-особистісні та зовнішні соціально-психологічні фактори [1; 4; 5; 10; 12].

З'ясовано, що креативний потенціал особистості може активно виявлятися у навчальній діяльності, або бути блокованим і не виявлятися з різних причин. Зокрема, такі особистісні чинники, як неадекватна самооцінка, стан стресу, тривожність, невисока професійна мотивація можуть мати негативний вплив на прояв креативного потенціалу студентів у навчальному процесі. На наш погляд, студенти, які не в повній мірі проявляють свій креативний потенціал у навчальній діяльності, потребують додаткового психологічного впливу з розвитку та корекції професійної мотивації, самооцінки та емоційного стану.

Література:

1. Дорофей С. В. Психологічні механізми формування творчих здібностей в навчальній діяльності. Умови, що сприяють формуванню креативності студентів в навчально-освітньому середовищі. *Теорія і практика сучасної психології*. – 2020. – № 1 – С. 175-180.
2. Іванцова Н.Б. Творчі здібності студентів-психологів як вияв професійної спрямованості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2013. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_30
3. Кудкіна Н., Прохорова Н., Братусь І. Теоретичні та організаційні основи розвитку творчого потенціалу студентів у контексті дистанційної освіти. *Молодий вчений. Педагогічні науки*. № 10 (98) (2021). С. 251-256. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3092/3062>

4. Новіков Б. В. Творче мислення студентів як стратегічна мета університетської освіти / Б. В. Новіков, Т. П. Руденко, Г. М. Костроміна. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; ТОВ "Науково-інформаційне агентство Наука-технології-інформація". – 2021. – № 32(4) – С. 26–34.

5. Особов І. П. Умови, що сприяють формуванню креативності студентів в навчально-освітньому середовищі *Гуманитарные научные исследования*. [Електронний ресурс]. URL: <https://human.snauka.ru/2011/12/291>].

6. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.

7. Якимчук Б.А. Розвиток творчого потенціалу сучасного студента з позиції навчальної діяльності у ВНЗ. *Габітус* Випуск 12. Том 2. 2020 С.237 - 242.

8. Beaty, R. E., & Silvia, P. J. (2012). Why do ideas get more creative across time? An executive interpretation of the serial order effect in divergent thinking tasks. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 6, 309-319.

9. Barbot, B., Besançon, M., Lubart T.I. (2011). Assessing creativity in the classroom. *The Open Education Journal*, 4(2), 58-66.

10. Corazza G.E., Glăveanu V.P. Potential in Creativity: Individual, Social, Material Perspectives, and a Dynamic Integrative Framework. *Creativity Research Journal* Volume 32, 2020 - Issue 1: Creativity, learning and technology. P. 81-91.].

11. Dovbnia S., Melnyk N., Shulyhina R., Andrushchenko N., Kosenko Y. Diagnosis of creative potential of future teachers as a mental basis for professional self-improvement (Діагностика творчого потенціалу майбутніх учителів як психічної основи для професійного самовдосконалення). *Polish Psychological Bulletin*. 2022, vol. 53(1) 47–52.

12. Lubart T; Zenasni T. Barbot B. Creative Potential and its Measurement. *International Journal for Talent Development and Creativity* – 1(2), December, 2013. P. 41-51.

13. Richard V Holder D, John Cairney. Creativity in Motion: Examining the Creative Potential System and Enriched Movement Activities as a Way to Ignite It Frontiers in Psychology. 2021. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.690710>

References

1. Dorofei S. V. Psykholohichni mekhanizmy formuvannia tvorchykh zdibnostei v navchalnii diialnosti. Umovy, shcho spriyaiut formuvanniu kreatyvnosti studentiv v navchalno-osvitnomu seredovyshchi. Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii. – 2020. – № 1 – С. 175-180.

2. Ivantsova N.B. Tvorchy zdibnosti studentiv-psykholohiv yak vyiv profesiinoy spriamovanosti. Visnyk Natsionalnoyi akademii Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. 2013. Vyp. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_3_30

3. Kudkina N., Prokhorova N., Bratus I. Teoretychni ta orhanizatsiini osnovy rozvytku tvorchoho potentsialu studentiv u konteksti dystantsiinoi osvity. Molodyi vchenyi. Pedahohichni nauky. № 10 (98) (2021). S. 251-256. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3092/3062>

4. Novikov B. V. Tvorchy myslennia studentiv yak stratehichna meta universytetskoi osvity / B. V. Novikov, T. P. Rudenko, H. M. Kostromina. Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats. Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova; TOV "Naukovo-informatsiine ahentstvo Nauka-tekhnohohii-informatsiia". – 2021. –№ 32(4) – S. 26–34.

5. Osobov I. P. Umovy, shcho spriyaiut formuvanniu kreatyvnosti studentiv v navchalno-osvitnomu seredovyshchi Humanytarne nauchnye yssledovanyia. [Elektronnyi resurs]. URL: <https://human.snauka.ru/2011/12/291>.

6. Shapar V. B. Suchasnyi tlumachnyi psykholohichnyi slovnyk / V. B. Shapar – X. : Prapor, 2007. – 640 s.

7. Yakymchuk B.A. Rozvytok tvorchoho potentsialu suchasnoho studenta z pozytsii navchalnoi diidbnosti u VNZ. Habitus Vypusk 12. Tom 2. 2020 S.237 - 242.

8. Beaty, R. E., & Silvia, P. J. (2012). Why do ideas get more creative across time? An executive interpretation of the serial order effect in divergent thinking tasks. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 6, 309-319.
9. Barbot, B., Besançon, M., Lubart T.I. (2011). Assessing creativity in the classroom. *The Open Education Journal*, 4(2), 58-66.
10. Corazza G.E., Glăveanu V.P. Potential in Creativity: Individual, Social, Material Perspectives, and a Dynamic Integrative Framework. *Creativity Research Journal* Volume 32, 2020 - Issue 1: Creativity, learning and technology. P. 81-91.].
11. Dovbnia S., Melnyk N., Shulyhina R., Andrushchenko N., Kosenko Y. Diagnosis of creative potential of future teachers as a mental basis for professional self-improvement (Діагностика творчого потенціалу майбутніх учителів як психічної основи для професійного самовдосконалення). *Polish Psychological Bulletin*. 2022, vol. 53(1) 47–52.
12. Lubart T; Zenasni T. Barbot B. Creative Potential and its Measurement. *International Journal for Talent Development and Creativity* – 1(2), December, 2013. P. 41-51.
13. Richard V Holder D, John Cairney. Creativity in Motion: Examining the Creative Potential System and Enriched Movement Activities as a Way to Ignite It *Frontiers in Psychology*. 2021. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.690710>

УДК 159.9.072.43

Донець О. І.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології і
психології управління

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1273-6205>

donets.olesya.ua@gmail.com

Лісова П. В.

здобувач вищої освіти за другим (магістерським) рівнем
спеціальності 053 Психологія

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,

p.v.novikova@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ «Я» ОСІБ ДОРОСЛОГО ВІКУ З
РІЗНИМИ РІВНЯМИ ЯКОСТІ ЖИТТЯ
CHARACTERISTICS OF THE SELF-IMAGE OF ADULTS WITH
DIFFERENT LEVELS OF QUALITY OF LIFE**

Анотація. У статті розглядається проблематика проявів образу «Я» осіб дорослого віку в умовах соціального кризи. Формулюється положення про те, що змістовні компоненти образу «Я» пов'язані з суб'єктивним благополуччям індивіда та його якістю життя. Авторами статті акцентується увага на адаптивному потенціалі образу «Я» особистості дорослого віку. На матеріалі емпіричного дослідження здійснюється порівняльний аналіз параметрів образу «Я» у респондентів із високим та низьким показниками рівня якості життя. У ході проведеного дослідження доводиться положення про те, що існують відмінності за такими змістовними компонентами образу «Я», зокрема таких, як сила «Я», самокритичність та здатність здійснювати контроль за власною поведінкою, уявлення про свою соціальну репутацію, відкритість для взаємодії з іншими та для засвоєння нового досвіду у осіб з різними рівнями якості життя. Висувається припущення про те, що означені

показники можуть підвищувати потенціал соціальної адаптованості особистості. Адаптаційний потенціал образу «Я» сприяє протистоянню значним соціальним стресам та кризовим обставинам життя, під впливом яких знаходиться переважна більшість громадян України. Потенціал «Я» включає рефлексію особистісних смислів і системи цінностей, та підвищує суб'єктивне сприйняття якості життя. Результати емпіричного дослідження наочно показують, що образ «Я» і якість життя перебувають у взаємозв'язку одне з одним.

Ключові слова: образ «Я», адаптація особистості, криза, якість життя, суб'єктивний добробут, особистісний сенс, психологічний комфорт, самоставлення, самосприйняття.

The article examines the problem of manifestations of the self-image of adults in conditions of social crisis. The position is formulated that the meaningful components of the self-image are related to the subjective well-being of the individual and his quality of life. The authors of the article focus attention on the adaptive potential of the self-image of the adult personality. Based on the material of the empirical research, a comparative analysis of the parameters of the self-image of respondents with high and low levels of the quality of life is carried out. In the course of the conducted research, differences between the respondents with high and low levels of the quality of life was proved in a number of meaningful components of the self-image, such as the strength of the self, self-criticism and the ability to control one's own behavior, ideas about one's social reputation, openness of the individual to interact with others and assimilation of new experience increase the potential of social adaptability of the individual. It is suggested that these indicators can increase the potential of social adaptability of an individual. The potential of self includes the reflection of personal meanings and the values system and increases the subjective perception of the quality of life. The results of the empirical study clearly show that the self-image and the quality of life are in direct and indirect relationship between each other.

Keywords: self-image, personality adaptation, crisis, quality of life, subjective well-being, personal meaning, psychological comfort, self-perception.

Вступ. Актуальна соціально-психологічна ситуація в Україні характеризується станом глибокої кризи. Зусилля, що докладаються державою, будуть виправдані тією мірою, в якій кожна окрема людина буде здатна взяти на себе відповідальність за себе та своє життя. Здатність брати на себе відповідальність – за своє благополуччя, за благополуччя своїх близьких, за власне майбутнє й за майбутнє суспільства – великою мірою залежить від рівня зрілості «Я», що безпосередньо проявляється у особливостях самосуб'єктних відносин. Психологічна зрілість особистості, відчуття цілісності свого «Я», здатність приймати складні рішення та робити вибір у ситуації кризи, своїм наслідком матимуть поступове підвищення якості життя особистості [8; 14].

Здатність особистості спиратися на себе і відновлювати баланс свого функціонування всупереч соціальним стресам і життєвим потрясінням характеризує силу «Я», особистісну (когнітивну і афективну) зрілість людини [12]. Центральна характеристика стану внутрішнього комфорту, яка забезпечує його актуалізацію навіть у стресогенних обставинах – це особистісний сенс і усвідомлення ціннісних параметрів власного існування [5; 7]. Рефлексія сенсу та цінностей власного життя можна розглядати як один із ключових показників зрілості образу «Я» особистості дорослого віку [3]. На думку Д. Леонтьєва, С. Максименко, І. Манохи, В. Татенко та ін., категорія сенсу та ціннісні орієнтації особистості виявляють себе у певних компонентах образу «Я», ступінь індивідуальної виразності яких відображає більшу чи меншу психологічну зрілість особистості та її прагнення до реалізації свого особистісного потенціалу.

В свою чергу, образ «Я» дорослої людини – це втілення особистості як такої в цілісності різних аспектів її буття. Він виступає результатом самопізнання і може характеризуватись різним ступенем цілісності, залежно

від характеру тих життєвих зусиль, які робить особистість у ході свого становлення [1; 9]. Цей образ складається в результаті виділення особистістю себе з навколишнього світу та соціального середовища. Він дозволяє людині відчувати і усвідомлювати себе суб'єктом власного життя та життєвого досвіду. Проблематику образу «Я» розглянуто у роботах М. Боришевського, Р. Бернса, П. Горностая, О. Донець, І. Кона, С. Максименка, І. Манохи, С. Манюрової, В. Михайличенко, С. Пантелєєва, Ф. Патакі, В. Ротенберга, Н. Сарджвеладзе, Е. Соколової, В. Століна, В. Татенко, Т. Титаренко, М. Чеснокової та ін.

Спираючись на роботи сучасних вітчизняних авторів, ми можемо говорити про те, що образ «Я» є продуктом життєтворчості особистості (В. Татенко, Т. Титаренко) та проявляється у системі вчинків та рішень людини (В. Татенко, В. Романець), він є продуктом внутрішнього розвитку особистості в контексті тих умов, які об'єктивно формуються в соціальному та культурному середовищі (С. Максименко, І. Маноха).

Процес реалізації потенціалу особистісних смислів і змістовних аспектів образу «Я» зазнає певних трансформацій у зв'язку з актуальними умовами життя особистості. Закономірно, що інтенсивність стресових обставин життя значною мірою впливає на внутрішню динаміку та зовнішні прояви людини.

Якість життя особистості є інтегральним показником, який відображає з одного боку ступінь суб'єктивного благополуччя особистості, з іншого – рефлексію власного існування у актуальних умовах життя. Якість життя – це ступінь розвитку та повнота задоволення всього комплексу потреб та інтересів людини, що виявляються як у різних видах її діяльності, так і в самому відчутті буття [11]. Проблема якості життя охоплює умови, результати і характер праці, демографічні, етнографічні та екологічні аспекти існування людей. Якість життя – це єдність та зв'язок об'єктивних та суб'єктивних характеристик рівня життя, що визначають рівень задоволення матеріальних та суспільних потреб людини, соціокультурних, соціально-психологічних, духовно-моральних та морально-етичних характеристик її життєдіяльності. Проблематика якості

життя, суб'єктивного благополуччя, рівня життя розглядається в роботах К. Абульханової-Славської, М. Аргайла, Л. Галіахметової, Д. Леонтьєва, І. Мороз, Є. Давидової, Н. Адрєєнкової, І. Джидар'ян, М. Ліги, Є. Расказової, Т. Савченко, А. Субетто, Р. Шаміонова та ін.

Об'єктивні обставини життя – це даність, стосовно якої людина адаптується. Ці обставини можуть характеризуватись більшим чи меншим ступенем благополуччя та задовільності, більшою чи меншою мірою сприяти самореалізації людини та здійсненню її життєвих планів та цілей [10]. Об'єктивні параметри життя (економічна ситуація в країні, культурний фон, соціальні та політичні процеси, екологічні умови) є тими факторами, стосовно яких людина адаптується, узгоджуючи з ними завдання власного розвитку, життєдіяльності та самореалізації [15]. І якщо зовнішні аспекти існування є об'єктивними чинниками, з якими особистість стикається у зовнішньому плані, то внутрішні параметри, що характеризують суб'єктивні аспекти задоволеності життям і ступінь суб'єктивного благополуччя, багато в чому залежать від самої людини. Психологічний комфорт є одним із параметрів самосуб'єктних відносин, що характеризує здатність особистості жити і діяти часом всупереч зовнішнім обставинам, і знаходить задоволеність у подіях і процесах життя, незважаючи на те, який характер мають ці зовнішні обставини, навіть у тому випадку, якщо вони набувають катастрофічного характеру [2; 4; 5].

Індивідуальний рівень якості життя, ступінь усвідомленого благополуччя безпосередньо пов'язані з тим, як сама людина себе оцінює, якою вона є у власних очах, чого вона гідна, наскільки вона внутрішньо перебуває у злагоді з собою. Означена внутрішня несуперечність образу «Я», у свою чергу, є результатом особистого психологічного розвитку, здатності рефлексувати власне «Я» в контексті його окремих складових, а також у контексті його проявів у повсякденному приватному житті та в ширшому соціальному плані [6; 13; 16].

Здатність особистості виступати активним суб'єктом свого життя, а не просто бути об'єктом впливу середовища та соціально-культурних, політичних або економічних факторів, формує стійку психологічну основу для підвищення рівня якості життя та відчуття суб'єктивного благополуччя.

Пошук закономірностей та зв'язків між образом «Я» та суб'єктивною оцінкою якості життя, задоволеністю від свого життя визначає актуальність цього дослідження.

Мета статті полягає в тому, щоб показати ступінь впливу індивідуальних параметрів образу «Я» на адаптивний потенціал особистості дорослої людини в контексті її суб'єктивного сприйняття якості життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене нами дослідження особливостей образу «Я» у осіб з різним рівнем якості життя здійснювалося протягом трьох місяців. Загалом у дослідженні взяло участь 60 осіб. Вік респондентів варіює від 21 до 68 років. З цього числа кількість жінок становила 83% (n=50), чисельність чоловіків – 17% (n=10). Рівень освіти представлений наступним чином: вищу освіту мають 86 % респондентів (n = 52), середню спеціальну 7 % (n = 4), неповну вищу 7 % (n = 4).

Через обставини, що складаються в країні, частина наших респондентів знаходиться всередині країни, частина – за її межами. В Україні на момент опитування в регіоні/населеному пункті постійного проживання перебувало 75% респондентів (n = 45), в Україні, але в іншому регіоні 5% (n = 3), за межами країни – 20% (n = 12).

Вибір тестових методик був організований відповідно до поставлених цілей роботи. Зокрема, ми вибрали репрезентативні тестові методики, спрямовані на діагностику загального рівня якості життя та його складових – «Опитувальник якості життя – 26» (по версії ВООЗ); «Оцінка рівня задоволеності якістю життя» (автор методики Р. С. Еліот, адаптація Н. Водоп'янової), а також методики, спрямовані на діагностику компонентів образу «Я» – «Особистісний диференціал» (Ч. Осгуд, адаптований у НДІ ім. В. М. Бехтерева); «Особистісний семантичний диференціал» (О. Кустова);

«Гіссенський особистісний опитувальник» (адаптований у НДІ ім. В. М. Бехтерева).

Збір емпіричного матеріалу за вказаними методиками проводилося онлайн за допомогою GoogleForms.

Обраний інструментарій дозволив виявити особливості взаємозв'язку компонентів образу «Я» з індивідуальним рівнем якості життя особистості та зробити висновки відносно потенціалу соціальної адаптивності людини у зв'язку з тім, які компоненти образу «Я» і у якій мірі мають найбільшу виразність.

Отримані результати оброблялися та порівнювалися за допомогою методів математичної статистики. Для оцінки відмінностей у характеристиках образу «Я» між представниками вибірки з різним рівнем якості життя нами використовувався U-критерій Манна-Уїтні.

Спираючись на показники загального індексу якості життя ми поділили вибірку по медіані на дві частини, одна з яких має виражену тенденцію до високих показників, тоді як друга демонструє тенденцію до низьких показників. Індекс якості життя виступає у нашому дослідженні центральним показником, щодо якого ми оцінюємо особливості персонального образу «Я» у наших респондентів.

В якості гіпотези ми припустили, що існують відмінності за певними параметрами образу «Я» у осіб з різними рівнями якості життя та суб'єктивного благополуччя.

Аналіз одержаних емпіричних даних демонструє наявність відмінностей за показниками образу «Я» у осіб з різними рівнями якості життя та суб'єктивного благополуччя.

Респонденти з високим рівнем якості життя, у порівнянні з респондентами з низьким рівнем якості життя, мають вищі показники за шкалою «сила» опитувальника «Особистісний диференціал» ($U=247$; $p\leq 0,01$) та шкалою «сила особистості» методики «Особистісний семантичний диференціал» ($U=135$; $p\leq 0,01$).

Таким чином, дорослі особи з високим рівнем якості життя характеризуються загальною спрямованістю на подолання актуальних життєвих труднощів, більшою мірою усвідомлюють свій достатній потенціал для цього. Вони є більш впевненими у собі та незалежними, більшою мірою здатними покладатися на власні сили у скрутних ситуаціях у порівнянні з особами з низьким рівнем якості життя. Вважаємо, що в умовах кризи, в якій знаходиться сучасне українське суспільство, почуття внутрішнього потенціалу виступає фактором, що забезпечує можливість психологічного протистояння стресовим обставинам життя.

Особи з низьким рівнем якості життя характеризуються гіршим самоконтролем та меншою цілеспрямованістю поведінки, більшою залежністю від зовнішніх обставин життя. У них сильніше проявляються тривожність, що може призводити до астенізації особистості та її пасивності щодо реалізації потреб самоактуалізації.

Виявлено відмінності між респондентами з різними рівнями якості життя за шкалами за шкалою «переважний настрій» Гіссенського особистісного опитувальника ($U=115,5$; $p \leq 0,01$). Отримані результати наочно демонструють присутність діаметрально протилежних тенденцій у респондентів із високим та низьким рівнями якості життя. Слід зазначити, що ця відмінність відображає характер переважного настрою у представників цих субвибірок. Високі показники за шкалою «переважний настрій» у досліджуваних з низьким рівнем якості життя вказують на присутність у їх афективній динаміці схильності до гіпоманіакальності, пов'язаної з недостатньою рефлексивністю, імпульсивністю, необдуманістю вчинків і роздратуванням, нездатністю до довгострокового планування своїх дій, високим рівнем незадоволеності собою. Зазначені параметри закономірно не сприяють підвищенню якості життя та не підвищують адаптаційний потенціал особистості.

В той самий час досліджувані з високим рівнем якості життя характеризуються афективною тенденцією до самоаналізу та рефлексії, до акуратності у плануванні своєї активності.

Виявлено відмінності між досліджуваними з різними рівнями якості життя за шкалою «самоконтроль» Гіссенського особистісного опитувальника ($U=70$; $p\leq 0,01$). Особи з нижчим рівнем якості життя характеризуються недостатністю контролю за своєю поведінкою, непостійністю і необдуманістю своєї поведінки, неакуратністю і легковажністю, невмінням, у тому числі адекватно розпоряджатися власними фінансами. Особи з вищим рівнем якості життя, навпаки, мають про виражену тенденцію до підвищення контролю за своєю активністю - старанність, зібраність, чесність, цілеспрямованість.

В цілому слід сказати, що отримані дані вказують на інтенсивність психічної напруги - чим нижчі значення за цією шкалою, тим вищий рівень психічної напруги. Відповідно, ми можемо констатувати тенденцію до зниження рівня якості життя на тлі вираженої афективної напруженості. Той факт, що рівень адаптивності особистості обернено пропорційний ступеню її психоемоційної напруги є загальновизнаним у психології функціональних станів.

Далі ми проаналізуємо соціальні аспекти образу «Я» осіб з різними рівнями якості життя.

Зафіксовано розбіжності за шкалою «соціальне схвалення» («Гіссенський особистісний опитувальник») у осіб з різними рівнями якості ($U=134$; $p\leq 0,01$). Особи з низьким рівнем якості життя характеризуються уявленнями про власну соціальну непривабливість та приписуванням іншим неповаги до себе. Вони вважають себе негідними соціального схвалення, сприймають себе як непопулярних, не здатних досягати поставлених соціальних цілей. Водночас, особи з високим рівнем якості характеризуються впевненістю у своїй позитивній соціальній репутації, власній привабливості для інших та їхній високій оцінці себе, здатністю досягати поставлених соціальних цілей.

Показник «соціальне схвалення» акцентує увагу на характері взаємодії особистості зі своїм соціальним оточенням, на тому, якою мірою її соціальні ролі продуктивні та успішні. Виходячи з цього, ми можемо констатувати, що високі значення за шкалою вказують на позитивний образ власного соціального «Я», що сприяє підвищенню рівня якості життя, тоді як негативні конотації в самоописах та структурі соціального «Я» виступають фактором, що знижує суб'єктивне сприйняття якості життя.

Значущість соціальних аспектів образу «Я», які впливають на сприйняття якості життя підкріплюється також результатами, отриманими за шкалою «соціальний статус» («Особистісний семантичний диференціал») ($U=155,5$; $p \leq 0,01$), що відображає задоволеність своїм соціальним становищем та оцінку власного соціального статусу. Досліджувані з низьким рівнем якості життя оцінюють свій соціальний статус (як частину образу соціального «Я») як недостатньо задовільний, або навіть низький, що в цілому узгоджується з низькими показниками якості життя. Уявлення про своє соціальне становище – «яке місце, як мені здається, я займаю у своїй соціальній групі та у суспільстві загалом?» – багато в чому зумовлені тим, наскільки людина сама оцінює себе як соціально привабливу особистість.

Привабливість для інших є значущим чинником підвищення суб'єктивного рівня якості життя. Встановлено, що особи з різними рівнями якості життя статистично значимо відрізняються за показником шкали «загальна привабливість» («Особистісний семантичний диференціал») ($U=223$; $p \leq 0,01$). Респондентів з високим рівнем якості життя сприймають себе як людей привабливих та цікавих, які приваблюють до себе інших та приймаються іншими.

Оцінка власної привабливості для інших людей, як частина образу соціального «Я», будується на рефлексії реакцій та відносин оточуючих, викликаних власною соціально орієнтованою активністю. У зв'язку з цим значущим аспектом образу «Я» особистості буде виступати ступінь її замкненості чи відкритості, доступності для контактів та інтеракцій, або

недоступності. Із фактором «відкритості – замкненості» особистості пов'язана її соціальна успішність та загальна соціальна адаптивність. Цей компонент образу «Я» виражає відкритість людини до сприйняття нового досвіду. Чим більше людина відкрита новому, тим потенційно ширше її діапазон самореалізації, що сприяє підвищенню якості та задоволеності своїм життям.

За шкалою «відкритість – замкненість» («Гіссенський особистісний опитувальник») респонденти з високим та низьким рівнем якості життя демонструють значні розбіжності ($U=243$; $p\leq 0,01$). Респонденти з низьким рівнем якості життя демонструють більшу замкненість по відношенню до інших людей, недовірливість, приховану та нереалізовану потребу в любові та прийнятті, вони нездатні відкрито проявляти свої потреби у прийнятті та у значущих контактах з іншими.

«Замкненість» від світу закономірно не сприяє підвищенню якості життя, оскільки блокує можливість залучення до нового досвіду і тим самим не сприяє виходу особистості на нові межі самореалізації. Якість життя не підвищується через присутність особистісної тенденції до внутрішньої ізолюваності та відстороненості. І, відповідно, навпаки – якість життя підвищується за наявної здатності бути відкритим і досягати задовільних результатів у самореалізації та любові.

Соціальні компоненти образу «Я» пов'язані з уявленнями про себе як сучасну людину, адекватну поточному стану культури. Виявлено, що існують розбіжності за особи з різними рівнями якості життя за шкалою «сучасність» («Особистісний семантичний диференціал») ($U=96$; $p\leq 0,01$). Досліджувані з високим рівнем якості життя оцінюють себе як більш сучасних, тоді як досліджувані з низьким рівнем якості життя вважають себе менш сучасними та менш адекватними поточному стану культури.

Отримані дані за шкалами методик, що відображають соціальні аспекти функціонування особистості та образу «Я» підтверджують нашу гіпотезу про те, що високі значення задоволеності якістю життя характеризуються високими значеннями соціальної привабливості та соціальної репутації, у той

час, як низькі показники задоволеності якістю життя характеризуються відповідно низькими показниками за цими ознаками. Узагальнюючи, ми можемо констатувати, що соціальні компоненти образу «Я» – соціальна відкритість, позитивна самооцінка та усвідомлення власної соціальної привабливості, товариськість, наявність підтримки з боку найближчого соціального оточення виступають значними чинниками, що сприяють підвищенню рівня суб'єктивного благополуччя.

Здійснений аналіз емпіричних даних демонструє наявні відмінності в образі «Я» у осіб з різними рівнями якості життя. Зокрема це стосується таких аспектів образу «Я», як сила «Я», самокритичність та здатність здійснювати контроль над власною поведінкою, соціальна репутація та привабливість, відкритість особистості. Вважаємо, що означені показниками здійснюють значний вплив на рівень якості життя особистості дорослого віку.

Соціальні аспекти самосприйняття та самоствавлення, образ соціального «Я» сприяють соціальній адаптації особистості і, як було сказано вище, формуванню мотивації до самоактуалізації свого потенціалу. Ми припускаємо, що саме це є ключовим чинником задоволеності якістю життя.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене нами емпіричне дослідження наочно показує, що ключові параметри образу «Я» мають свою специфічність для досліджуваних осіб з високим і низьким рівнем якості життя, при цьому ступінь відмінності статистично достовірний. Виявлено достовірні розбіжності за такими параметрами образу «Я», як сила «Я», самокритичність та здатність здійснювати контроль над власною поведінкою, уявлення про свою соціальну репутацію та власну привабливість для оточуючих, відкритість особистості для взаємодії з іншими і для засвоєння нового досвіду у осіб з різними рівнями якості життя. Доведено, що особи з низьким рівнем якості життя характеризуються закритістю та психологічною ізолюваністю, недостатнім рівнем самоконтролю, схильністю до імпульсивності, низьким рівнем саморефлексії, низьким рівнем мотивації до досягнень, недостатньою орієнтацією на кар'єрний ріст та професійну

самореалізацію. Особам з високим рівнем якості життя властиві відкритість до нового досвіду, прагнення до особистих досягнень та самореалізації у професійній та творчій діяльності, відчуття власного високого соціального положення, привабливості та спрямованості на взаємодію зі значним соціальним оточенням.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у розробці тренінгових та корекційних програм, програм психологічного супроводу дорослих осіб, що будуть сприяти цілеспрямованому формуванню необхідних параметрів образу «Я», або коригувати існуючі, тим самим сприяючи підвищенню соціальної адаптації, якості життя та внутрішньої стійкості по відношенню до дії травмуючих та стресових факторів життя.

Література:

1. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание. М. : Прогресс, 1986. 424 с.
2. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості. Суми : Еллада, 2012. 608 с.
3. Донець О. І. Розвиток «Я-концепції» особистості у дорослому віці / *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2008. Т. 10. № 3. С. 139–144.
4. Колышко А. М. Психология самоотношения. Гродно : ГрГУ, 2014. 102 с.
5. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М. : Смысл, 2003. 487 с.
6. Лига М.Б. Качество жизни как основа социальной безопасности. М. : Гардарики, 2006. 223 с.
7. Максименко С. Д. Генезис существования личности. К. : КММ, 2006. 240 с.
8. Маноха І.П. Психологія потаємного «Я». К. : Поліграфкнига, 2001. 448 с.

9. Минюрова С. А. Психология самопознания и саморазвития. Екатеринбург : УГПУ, 2013. 316 с.
10. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі / За ред. Т. М. Титаренко. К. : Міленіум, 2016. 320 с.
11. Рассказова Е. И. Качество жизни как междисциплинарная проблема: теоретические подходы и диагностика качества жизни в психологии, социологии и медицине. *Теоретическая и экспериментальная психология*. 2012. Т. 5. № 2. С. 59–71.
12. Ротенберг В. «Образ Я» и поведение. Иерусалим: МАХАНАИМ, 2010. 66 с.
13. Субетто А. И. Теория качества жизни. СПб. : Астерион, 2017. 280с.
14. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинковий підхід як форма соціально-психологічного мислення. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2017. Вип. 39 (42). С. 26–38.
15. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості. К. : Каравела. 2013. 232 с.
16. Шамионов Р. М. Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2008. 296с.

References

1. Berns, R. (1986), *Razvyyte Ya – kontseptsyy u vospytanye* [Self-development - concepts and education]. Moscow: Prohress [in Russian].
2. Boryshevskyi, M. Y. (2012), *Osobystist u vymirakh samosvidomosti* [Personality in dimensions of self-awareness]. Sumy:Ellada [in Ukrainian].
3. Donets, O. I. (2008), *Rozvytok «Ja-kontseptsii» osobystosti u doroslomu vitsi / Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii* [Development of the "self-concept" of the individual in adulthood / Problems of general and pedagogical psychology]. No. 3. pp. 139–144 [in Ukrainian].
4. Kolyshko, A. M. (2014), *Psykholohiya samootnosheniya* [Self-attitude psychology]. Hrodno : HrHU [in Russian].

5. Leontev, D. A. (2003), *Psykholohyia smysla: pryroda, stroenye y dynamyka smyslovoi realnosti* [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of meaningful reality]. Moscow: Smysl [in Russian].
6. Lyha, M.B. (2006), *Kachestvo zhyzny kak osnova sotsyalnoi bezopasnosti* [Quality of life as the basis of social security.]. Moscow: Hardaryky [in Russian].
7. Maksymenko, S. D. (2006), *Henezys sushchestvovaniya lychnosti* [The genesis of the existence of a person]. Kyiv: KMM [in Russian].
8. Manokha, I.P. (2001), *Psykholohiia potaiemnogo «Ia»* [Psychology of the secret "I"]. Kyiv: Polihrafknyha [in Ukrainian].
9. Myniurova, S. A. (2013), *Psykholohyia samopoznaniya y samorazvytyia* [Psychology of self-knowledge and self-development]. Ekaterynburh: UHPU [in Russian].
10. Tytarenko, T. M. (2016), *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti* [The psychology of personality development in the modern world]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
11. Rasskazova, E. Y. (2012), *Kachestvo zhyzny kak mezhdystsyplynarnaia problema: teoretycheskye podkhody y dyagnostyka kachestva zhyzny v psykholohyy, sotsyolohyy y medytsyne* [Quality of life as an interdisciplinary problem: theoretical approaches and diagnostics of quality of life in psychology, sociology and medicine.]. Theoretical and experimental psychology - Teoretycheskaia y eksperymentalnaia psykholohyia. № 2. pp. 59–71 [in Russian].
12. Rotenberh, V. (2010), *«Obraz Ya» y povedenye* [Self-image and behavior]. Yerusalyim: MAKHANAYM [in Russian].
13. Subetto, A. Y. (2017), *Teoryia kachestva zhyzny* [Theory of quality of life]. Sankt-Peterburg: Asteryon [in Russian].
14. Tatenko, V. O. (2017), *Subiektno-vchynkovyi pidkhid yak forma sotsialno-psykholohichnoho myslennia* [Subject-act approach as a form of social-psychological thinking]. Scientific studies in social and political psychology -

Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii. № 39 (42). pp. 26–38 [in Ukrainian].

15. Tytarenko, T. M. (2013), Suchasna psykhologhiia osobystosti [Modern personality psychology]. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].

16. Shamyonov, R. M. (2008), Subektyvnoe blagopoluchye lychnosty: psykhologhycheskaia kartyna y faktory [Subjective well-being of a person: psychological picture and factors]. Saratov: Yzd-vo Sarat. un-ta [in Russian].

УДК 159.923

Кутєпова-Бредун В.Ю.

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри загальної психології та патопсихології

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

vikuta15@i.ua

Шевченко Н.Ф.

доктор психологічних наук, професор,

завідувач кафедри психології освітньої діяльності

Запорізький національний університет

Альшаєва К.М.

здобувач вищої освіти за першим (бакалаврським) рівнем

спеціальності 053 Психологія

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

catherinealshaeva@gmail.com

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОКРАСТИНАЦІЇ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗКУ ІЗ
ОСОБИСТІСНИМИ РИСАМИ
RESEARCH OF PROCRASTINATION AND ITS CONNECTION WITH
THE PERSONALITY TRAITS**

Анотація. У представлений науково-дослідницькій роботі розглядається явище прокрастинації та її зв'язок з особистісними рисами. Проаналізовано

термін «прокрастинація». У психологічній літературі під цим терміном розуміється свідоме відкладання суб'єктом намічених дій, незважаючи на те, що це спричинить певні проблеми (Я.І. Варварічева Е.П, Іл'їн, А.А Шиліна). Проводячи теоретичних аналіз літератури встановлено, що прокрастинацію переважно пов'язують із наступними рисами: перфекціонізмом й obsесивно-компульсивними рисами особистості(М. Каган та інші вчені); тривожністю (Л. Хейкок та інші); занепокоєнням (Ж. Стобер та Ю. Юрмен); мотивація (Р. Классен); копінг-стратегії(К. Лей). Авторами даної статті наведено аналіз поглядів зарубіжних і вітчизняних дослідників на феномен прокрастинації, а також описано експериментальне дослідження прокрастинації та її зв'язку з особистісними рисами. Доведено, що такі особистісні риси, як: іпохондрія, депресія, істерія, психопатія, паранояльність, психастенія, шизоїдність, мають вплив на наявність у людини проявів прокрастинації. Депресія є більш вираженою при наявності феномену прокрастинації, індивіди є чутливими, сензитивними індивідами, схильними до тривог, боязкі, сором'язливі. Також, показники істерії, як особистісної риси, у групі досліджуваних схильних до прокрастинації є вираженою в більшій мірі за іншу групу. Подальші перспективи вивчення феномену ми вбачаємо у з'ясуванні методів подолання прокрастинуючих тенденцій, а також емоційно-вольових та мотиваційних аспектів прокрастинації.

Ключові слова: прокрастинація, особистісні риси, депресія, істерія, паранояльність, шизоїдність.

Abstract. The article is devoted to the phenomenon of procrastination. The first works on the problem of procrastination appeared in the late 90's of XX century. There is no a single view on the definition and properties of the phenomenon of procrastination. In the psychological literature, this term is usually understood as the conscious postponement of the subject's planned actions, despite the fact that it will cause certain problems. Based on the theoretical and empirical data, it was hypothesized that there is a link between personality traits (hypochondria, depression, hysteria, psychopathy, paranoia, psychasthenia, schizophrenia,

hypomania) and propensity to procrastinate. The sample consisted of students aged 18 to 23 years. (61 respondents.) General Procrastination Scale (Lay), Procrastination Scale (Tuckman), "Mini-Mult" (adapted by V.P. Zaitsev and V.N. Kozyul) were used in the study. It is proved that procrastination is influenced by such personality traits as hypochondria, depression, hysteria, psychopathy, paranoia, hypomania etc. The further prospects for studying the phenomenon can include studying the methods of overcoming procrastinating tendencies, as well as investigating the positive side of this aspect.

Key words: procrastination, personality, hypochondria, psychopathy, depression, hysteria.

Вступ. Останнім часом проблема прокрастинації стала вельми цікавою для науковців різних країн світу у зв'язку із зростанням кількості осіб, у діяльності яких виявляється явище прокрастинації. До цього спонукає низка негативних наслідків цього процесу: шкідливий вплив на розвиток особистості, її продуктивність, кар'єрне зростання особистості, загальну та професійну успішність, задоволеність життям та роботою.

Прокрастинація зазвичай проявляється в діяльності, результат якої дуже важливий для становлення особистості. Враховуючи вище зазначене те, що сучасне суспільство хоче бачити кожного індивіда успішною та здоровою особистістю з розвинутими психологічними якостями такими як: цілеспрямованість, впевненість, організованість, а на заваді цьому стає саме феномен прокрастинації, то дослідження цього явища та зв'язку з особистісними рисами, які сприяють чи, навпаки, утримують його прояв є досить актуальним питанням для сучасної психології.

Мета – дослідження зв'язку прокрастинації з особистісними рисами індивіда, такими як іпохондрія, депресія, істерія, психопатія, паранойяльність, психастенія, шизоїдність, гіпоманія.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день феномен прокрастинації все частіше стає предметом досліджень. По при

досить довгий період його вивчення все ще є аспекти, які слід дослідити ретельніше .

Взагалі, сам термін «прокрастинація» з'явився в психології відносно нещодавно. Вперше його використав П. Рингенбах в 1977 році в книзі «Прокрастинація в житті людини».

Перші клінічні спостереження прокрастинації були проведені у 70-х рр. та розкриті в праці В. Кнауца та А. Елліса "Подолання прокрастинації" (1979)[1].

Прокрастинація стала повноцінним предметом вивчення західних дослідників тільки з 1982 р. (М. Айткен , К. Лей, Е. Ротлюм ,Соломон, Б. Тукман), а тому саме в рамках західної психології було виявлено, що прокрастинація – явище неоднорідне, її зміст змінюється в залежності від багатьох факторів, які залишаються мало вивченими [1].

У вітчизняній психології перші праці, присвячені проблемі прокрастинації, з'явилися в кінці 90-х років ХХ століття.

На сьогодні вітчизняна психологія досі немає єдиного погляду на визначення та властивості феномену прокрастинації.

Буквальний переклад слова прокрастинація означає “на завтра” (лат. *crastinus* – завтра; *pro* – на). У психологічній літературі під цим терміном зазвичай розуміється свідоме відкладання суб'єктом намічених дій, незважаючи на те, що це спричинить певні проблеми (Я.І. Варварічева Е.П, Ільїн, А.А Шиліна) [2].

Та все ж не існує єдиного терміну, що характеризує всебічно цей феномен, а також відсутня якась певна універсальна теорія прокрастинації, у зв'язку з чим її природа відображається у наступних наукових теоріях: психодинамічній, поведінковій, когнітивній, інтеграційній теорії часової мотивації.

В рамках психодинамічного підходу відкладання справ на потім аргументують концепцією уникнення і захисними механізмами людини. Тут ми маємо справу з тим, що в людини спрацьовує процес відкладання справ з

причини їх загрози для Его, що і запускає захисний механізм уникнення (відкладання) виконання завдання. Прокрастинація пов'язується з дитячими травмами і проблемами в стосунках з батьками, їх авторитарними установками і завищеними вимогами до дитини, недостатністю уваги, емоційного контакту (В. Місслдайн, С. Блатт та П. Квінлен). Таким чином, з позиції психодинамічного підходу дорослий зустрічаючись з труднощами виконання роботи несвідомо приймає сформовану в дитинстві модель поведінки прокрастинатора і не може завершити розпочату справу в строк.

З точки зору біхевіоризму міра розвитку прокрастинації залежить від закріплення її стратегії на основі теорії нучіння. Прокрастинатор отримує позитивне підкріплення за умови успішного завершення відкладеної справи у короткий термін. Таким чином, виконавець прагне отримати позитивне підкріплення і задоволення від винагороди за короткострокову діяльність і чим більш за довший період роботи [6 с. 24-35].

В основу соціально-когнітивної теорії, запропонованої вченим, покладено положення, згідно з яким здатність індивіда регулювати свої вчинки, передусім, визначається його суб'єктивними переконаннями, а не реальними фактами.

Теорія часової мотивації стала спробою П. Стіла інтегрувати існуючі дослідження прокрастинації. На його думку прокрастинація розвивається у разі, коли ефект від виконаної роботи буде невисокий. Автор виступає противником зв'язку прокрастинації з лінощами і перфекціонізмом, ставлячи в основу прокрастинації надмірну імпульсивність. Таким чином, згідно з теорією часової мотивації розвитку прокрастинації сприяють менша наполегливість виконавця в досягненні більш далекої і менш значущої мети з невисоким результатом. Тому така діяльність ігнорується і замінюється отриманням задоволення в короткій перспективі від більш значущої.

Як вже вище зазначалося єдиного визначення феномену прокрастинації немає.

Наприклад, на думку С. Лея, прокрастинацією є добровільне, ірраціональне відкладання намічених дій, при тому, що для особистості це спричинить відчутний вагомий негативний ефект [15, с. 474-495].

П. Стіл розглядає даний феномен як спосіб уникнення завдань, що викликають огиду [11, с. 360].

У. Сімпсон, Т. Пічел і Дж. Феррарі (1992) наголошують на існуванні емоційної прокрастинації, коли свідоме відкладання «на потім» викликає «гострі відчуття» від виконання завдання безпосередньо перед настанням терміну [8, с. 360].

Н.М. Карловська, Р.А. Баранова і Л.І. Дементій описують феномен прокрастинації через відкладання виконання своєчасних, доречних дій на більш пізній термін, що у свою чергу супроводжується негативними емоційними реакціями і, як результат, призводить до погіршення якості роботи. На думку авторів, прокрастинація – феномен комплексний і неоднорідний в психологічному плані, складається з різних компонентів (когнітивних, емоційних, поведінкових), які пов'язані з мотиваційною сферою особистості. Також окремими формами прокрастинації є страх ризику, відкладання ухвалення рішень, планування, що часто не виконується і т. ін.

Таким чином, можна дати наступне визначення поняттю «*прокрастинація*» – це добровільне, ірраціональне відкладання намічених дій, незважаючи на можливі негативні наслідки для особистості (С. Лея) [15, с. 474-495].

Дослідження спрямовані на виявлення зв'язку прокрастинації з особистісними рисами активно відбуваються як найменше вже 25 років. Аналізуючи їх можна сказати, що прокрастинацію переважно пов'язують із наступними рисами : перфекціонізмом й obsесивно-компульсивними рисами особистості (М. Каган та інші вчені); тривожністю (Л. Хейкок та інші); занепокоєнням (Ж. Стобер та Ю. Юрмен); мотивація (Р. Классен); копінг-стратегіями (К. Лей).

На підставі розглянутих теоретичних та емпіричних даних, нами було зроблено припущення стосовно існування зв'язку між особистісними рисами особистості(іпохондрія, депресія, істерія, психопатія, паранойяльність, психастенія, шизоїдність, гіпоманія) та схильністю до прокрастинації.

Респондентами виступали студенти різних факультетів вищих навчальних закладів м.Дніпра денної та заочної форми навчання, віком від 18 до 23 років. Вибірку склали 61 респондентів.

Щоб перевірити висунуті нами гіпотези ми використали методики, які спрямовані на виявлення рівня прокрастинації у повсякденному житті - Шкала загальної прокрастинації К. Лей (адаптація О.С. Вендекер та М.В.Осатіною (2014 р.), шкала прокрастинації Б. Такмана (в адаптації Т. Крюкової), а також опитувальник «Міні-мульт» (в адаптації В.П. Зайцева і В.Н. Козюля), що дозволяє оцінити рівень нервово-емоційної стійкості, ступінь інтеграції особистісних властивостей, рівень адаптації особистості до соціального оточення.

Для кількісної і якісної обробки отриманих даних було застосовано метод математичної статистики – U-критерія Манна-Уїтні. Даний критерій був обраний згідно вимог його застосування: наявність двох рандомізованих груп досліджуваних(30 та 31 досліджуваний відповідно у кожній), а проведення вимірів здійснювалося у шкалі порядку.

Данні, які ми отримали за шкалою загальної прокрастинації К. Лей (адаптація О.С. Вендекер та М.В.Осатіною), представлені на рисунку 1.

Рис. 1. Відсоткова доля студентів зі схильністю до прокрастинації

З рисунку 1 видно, що у 79 % респондентів діагностовано схильність до прокрастинації, а у 21 % феномен прокрастинації майже відсутній. Встановлено, що все ж таки більшість досліджуваних в тій чи іншій мірі прокрастинатори. Вони зазвичай не поспішають виконувати потрібну справу, а відкладають її на певний час, бо впевнені, що зможуть завершити це завдання за короткий час, ніж було відведено на його виконання. Проте вони часто переоцінюють свої сили і змушені виконувати роботу наспіх – це позначається на якості виконання. А ось ті 30% досліджуваних рідко відкладають певні справи «на потім», намагаються виконувати справи негайно й у коротші строки.

Результати, що були нами отримані за шкалу прокрастинації Б. Такмана (в Адаптації Т. Крюкової) представлені також і на рисунку 2.

На рисунку 2 ми можемо побачити, що у 57% досліджуваних наявна схильність до прокрастинації, а у 43% відсутня схильність до даного феномену. Ми можемо говорити про те, що більше половини досліджуваних мають високі та середні показники зі схильності до прокрастинації. Це означає, що скоріш за все вони постійно пропускають терміни певних справ і втрачають багато часу на все це. Варто зауважити все це впливає на розвиток їх особистості.

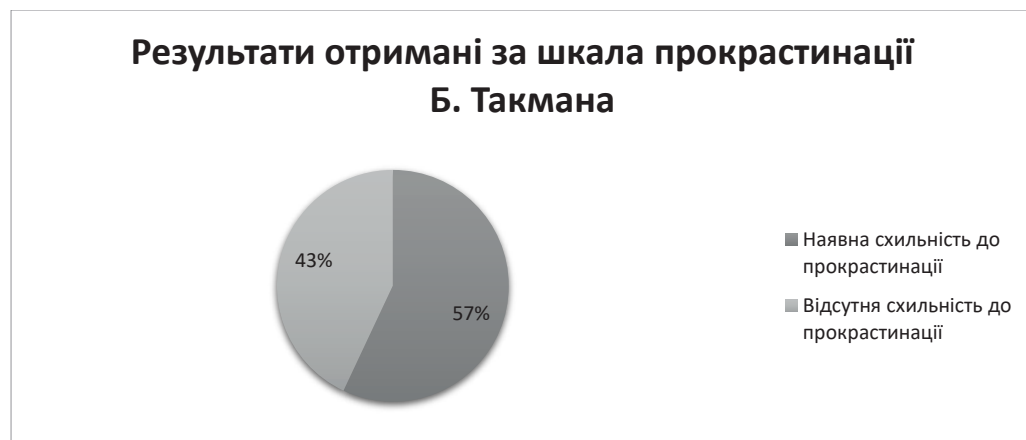

Рис. 2. Результати отримані за шкалу прокрастинації Б. Такмана (В Адаптації Т. Крюкової)

Для доведення статистично значущих розбіжностей у дослідженні був застосований кореляційний аналіз (коефіцієнт ρ -Спірмена) між двома шкалами прокрастинації К.Лея та Б. Такмана. Встановлений значущий зв'язок між ними ($p=0.478; p<0,001$). Це говорить про те, що ці дві методики вимірюють одну реальність і дозволяє нам перейти до розподілу респондентів на дві групи.

Для того, щоб переглянути відмінності щодо особистісних особливостей випробуваних, ми розділили вибірку за рівнем прокрастинації.

В першу групу з відсутністю феномену прокрастинації потрапили респонденти з низькими значеннями шкалам прокрастинації С.Лая та Тукмана – від 0 до 42 та від 35 до 47 відповідно (відповідно до норм, розроблених Віндекер О.С., Останіна М.В. 2010).

До групи ж наявним феноменом потрапили випробувані з середніми та високими значеннями за шкалами прокрастинації С.Лая та Тукмана – від 43 до 87 та від 48 до 64 відповідно.

Для аналізу взаємозв'язку між шкалами особистісних рис та прокрастинацією нами було використано критерій U-Манна-Уїтні. Дані представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Усереднені показники досліджуваних з різним рівнем феномену прокрастинації відносно шкал опитувальника «Міні-Мульт» та рівень значущості розбіжностей за критерієм U-Манна-Уїтні

Шкали особистісних рис	Групи досліджуваних		Значення U-Манна-Уїтні та рівень значущості розбіжностей
	Наявний феномен прокрастинації (30 осіб)	Відсутній феномен прокрастинації (31 особа)	
Іпохондрії (Hs)	46,5	50,7	Uемп (331) знаходиться в зоні неопределенности
Депресії (D)	45,4	52	Uемп(288.5) $p<0.01$
Істерії (Hy)	45,1	50,1	Uемп(288) $p<0.01$
Психопатії (Pd)	45	50	Uемп(325) знаходиться в зоні неопределенности.

Продовження таблиці 1			
Паранойяльності (Pa)	47,2	54	Uемп(299.5) p< 0.01
Психастенії (Pt)	46,5	52,2	Uемп(323) знаходиться в зоні неопределенности.
Шизоїдності (Se)	48,1	54	Uемп(303) p< 0.01
Гіпоманії (Ma)	54	57,1	Uемп(364) p>0.05

Виходячи з отриманих результатів, можна говорити, що прояв такої особистісної риси, як депресія (Uемп(288.5) p< 0.01) більш виражений при наявності феномену прокрастинації, ніж у тих досліджуваних, в яких феномен прокрастинації відсутній. Також це може свідчити про те, що досліджувані є чутливими, сензитивними індивідами, схильними до тривоги, боязкі, сором'язливі. У справах вони старанні, сумлінні, високо моральні і обов'язкові, але не здатні приймати рішення самостійно, у них немає впевненості в собі, за найменших невдач вони впадають у відчай.

Можемо побачити, що істерія (Uемп(288) p< 0.01), як особистісна риса у групі досліджуваних схильних до прокрастинації є вираженою в більшій мірі за іншу групу. Для досліджуваних із схильністю до прокрастинації характерним можуть бути схильність до неврологічних захисних реакцій. Вони можливо використовують симптоми соматичного захворювання як засіб уникнення відповідальності, а можливо і прокрастинація виступає в них як певний захисний механізм. Досліджуваним складно прикладати тривалі та впорядковані зусилля щодо виконання тривалої діяльності.

Паранойяльність (Uемп(299.5) p< 0.01) у групі з наявною схильністю до прокрастинації має значно більший показник за групу в якій схильність до прокрастинації відсутня. Це говорить про те, що досліджуваним характерні недовірливість та обережність в певній більшій мірі, вони схильні боятися неприємних наслідків своїх дій. Що до характеристик тут можна віднести ригідність, схильність до систематизації накопиченого досвіду, підозрілість, уразливість, завзятість у досягненні мети, педантизм. Ще однією особливістю їх особистості є переоцінювання власних найменших удач. Можна

припустити, що останній факт є поштовхом до формування феномену прокрастинації у особистості.

Стосовно гіпоманії ($U_{\text{емп}}(364) p > 0.05$) тут ми можемо зазначити той факт, що в обох групах досліджуваних ця особистісна риса знаходиться на одному рівні. Для досліджуваних є характерним гарний настрій незалежно від обставин. Вони активні, діяльні, енергійні та життєрадісні. Вони люблять роботу з частими змінами, охоче контактують із людьми.

Аналізуючи нами отримані результати ми можемо помітити, що шизоїдність ($U_{\text{емп}}(303) p < 0.01$) як особистісна риса характерніша для досліджуваних з наявним феноменом прокрастинації, ніж з відсутнім. Тут зазначимо, що навіть незначні фрустрації у досліджуваних ведуть до виникнення стійких та тривалих негативних емоцій, а компенсація досягається шляхом виходу з навколишнього середовища у внутрішній світ. Вони здатні тонко відчувати і сприймати абстрактні образи, але повсякденні радощі та прикраси не викликають у них емоційного відгуку. Таким чином, загальною рисою шизоїдного типу є поєднання підвищеної чутливості з емоційною холодністю та відчуженістю у міжособистісних відносинах.

Висновки з проведеного дослідження: проведене емпіричне дослідження не вичерпує всієї глибини проблеми, оскільки прокрастинація є маловивченим явищем та потребує поглибленого дослідження. Та незважаючи на це, результати отримані нами можуть бути корисні в подальших дослідженнях для уявлення про прокрастинацію, як про складний та неоднорідний феномен з різними особливостями у своїх проявах. Також, знаючи якості особистості, можна повно розкрити її здатність до прокрастинації та зробити прогноз стосовно ефективності та суб'єктивної користі.

Подальші перспективи вивчення феномену ми вбачаємо у з'ясуванні методів подолання прокрастинуючих тенденцій, а також позитивної сторони даного аспекту. А також розширити горизонти нашого дослідження можна б

було за допомогою додавання в дослідження прокрастинації змінних емоційно-вольової та мотиваційної сфер.

Література:

1. Бурка, Дж. Прокрастинация : почему мы всё откладываем на потом и как с этим бороться прямо сейчас / Дж. Бурка, Л. Юэнь. — Минск : Попурри, 2020. — 432 с.
2. Варваричева Я. И. Феномен прокрастинации: проблемы и перспективы исследования / Я. И. Варваричева // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С.121–131.
3. Дворник М.С. Прокрастинація в конструюванні особистісного майбутнього : монографія / М. С. Дворник ; Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018.
4. Іванух В.А. Психологічні чинники прокрастинації. Психологічні проблеми сучасності: тези X науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (11-12 квітня). – Львів, 2013. – С. 24-26.
5. Ильин Е. П. Работа и личность. Трудоголизм, перфекционизм, лень / Е. П. Ильин. – М.: Питер, 2011. – 302 с.
6. Мохова С.Б. Психологические корреляты общей и академической прокрастинации у студентов / С.Б. Мохова, А.Н. Неврюев // Вопросы психологии. – 2013. – №1. – С. 24-35.
7. Перре М., Бауманн У. Клиническая психология – СПб.: Питер, 2007.
8. Посохова С. Т. Лень: психологическое содержание и проявления / С. Т. Посохова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12: Психология. Социология. Педагогика. – 2011. – № 2. – С. 159–166.
9. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : [навч. посіб.] / Т. М. Титаренко. – К. : Марич, 2009. – 232 с

10. Blunt A. K. Task evasiveness and procrastination: a multidimensional approach to task evasiveness across stages of personal projects / A. K. Blunt, T. A. Pychyl // *Personality and individual difference*. – 2000. – №28. – P. 153–167.
11. Ferrari J. R. Procrastination and task avoidance: Theory, research and treatment / J.R. Ferrari, J. L. Johnson, W. G. McCown. – N.Y.: Plenum Press, 1995. – P. 137–167.
12. Ferrari J.R. Psychometric Validation of Two Procrastination Inventories for Adults: Arousal and Avoidance Measures. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*. 1992. № 14(2). P. 97–110.
13. Ferrari J.R., Barnes K.L., Steel P. Life regrets by avoidant and arousal procrastinators: Why put off today what you will regret tomorrow? *Journal of Individual Differences*. 2009. № 30(3) P. 163–168.
14. Greiner, J.M., Karoly, P. (1976). Effects of self-control training on study activity and academic performance: An analysis of self-monitoring, self-reward, and systematic-planning components. *Journal of Counseling Psychology*, 23, 495–502.
15. Lay, C.H. (1986) At last, my research article on procrastination. *Journal of Research in Personality*, V. 20 (№ 4), – Pp. 474-495.
16. Milgram N.A., Batory G., Mowrer D. Correlates of academic procrastination. *Journal of School Psychology*. 1993. № 31. P. 487–500.
17. Milgram N.N., Naaman N. Typology in procrastination. *Personality and Individual Differences*. 1996. № 20(6). P. 679–683.
18. Milgram, N., Tenne, R. (2000). Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination. *European Journal of Personality*, 14(2), 141–156.

References

1. Burka, J. Procrastination (2020): why we put everything off until later and how to deal with it right now / J. Burka, L. Yuen. - Minsk: Potpourri, 2020. - 432 p. [in Russian].

2. Varvaricheva, Ya. I. (2010), Fenomen prokrastinatsii: problemy i perspektivy issledovaniya. [The phenomenon of procrastination: Problems and research perspectives]. Voprosy psikhologii – Psychology Issues, 3, 121-131. [in Russian].
3. Dvornyk M. S. (2018). Prokrastynatsiia v konstruiuvanni osobystisnoho maibutnoho: monohrafiia [Procrastinatsiya in constructing of the personality future]. Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
4. Ivanukh V.A(2013), Psychological factors of procrastination. Psychological problems of the present: abstracts of the X scientific-practical conference of students and young scientists (April 11-12). - Lviv, 2013. - P. 24-26[in Ukrainian].
5. Ilyin E.P(2011), Work and personality. Workaholism, perfectionism, laziness / E.P Ilyin. - M.: St. Petersburg, - 2011.P. - 302 [in Russian].
6. Mokhova S. B. (2013), Psychological correlates of general and academic procrastination among students / S.B. Mokhova, A.N. Nevryueev // Questions of Psychology. - 2013. - No. 1. - S. 24-35 [in Russian].
7. Perret M., Baumann U. (2007), Clinical psychology - St. Petersburg: Peter, 2007 [in Russian].
8. Posokhova S. T. Laziness (2011): psychological content and manifestations / S. T. Posokhova // Bulletin of St. Petersburg University. Series 12: Psychology. Sociology. Pedagogy. - 2011. - № 2. - P. 159–166 [in Russian].
9. Titarenko T.M(2009), Modern psychology of personality: [textbook. aid.] / TM Titarenko. - K.: Maric, 2009. –P. 232 [in Ukrainian].
10. Blunt A. K. (2000), Task evasiveness and procrastination: a multidimensional approach to task evasiveness across stages of personal projects / A. K. Blunt, T. A. Pychyl // Personality and individual difference. – 2000. – №28. – P. 153–167 [in English].

11. Ferrari J. R. (1995), Procrastination and task avoidance: Theory, research and treatment / J.R. Ferrari, J. L. Johnson, W. G. McCown. – N.Y.: Plenum Press, 1995. – P. 137–167 [in English].
12. Ferrari J.R. (1992), Psychometric Validation of Two Procrastination Inventories for Adults: Arousal and Avoidance Measures. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*. 1992. № 14(2). P. 97–110 [in English].
13. Ferrari J.R., Barnes K.L., Steel P. (2009), Life regrets by avoidant and arousal procrastinators: Why put off today what you will regret tomorrow? *Journal of Individual Differences*. 2009. № 30(3) P. 163–168 [in English].
14. Greiner, J.M., Karoly, P. (1976). Effects of self-control training on study activity and academic performance: An analysis of self-monitoring, self-reward, and systematic-planning components. *Journal of Counseling Psychology*, 23, 495–502 [in English].
15. Lay, C.H. (1986) At last, my research article on procrastination. *Journal of Research in Personality*, V. 20 (№ 4), – Pp. 474-495 [in English].
16. Milgram N.A., Batory G., Mowrer D. (1993), Correlates of academic procrastination. *Journal of School Psychology*. 1993. № 31. P. 487–500[in English].
17. Milgram N.N., Naaman N. (1996), Typology in procrastination. *Personality and Individual Differences*. 1996. № 20(6). P. 679–683[in English].
18. Milgram, N., Tenne, R. (2000). Personality correlates of decisional and task avoidant procrastination. *European Journal of Personality*, 14(2), 141–156 [in English].

УДК: 159.923.2

Лазаренко В.І.

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної психології і психології управління
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Researcher ID: S-6484-2018

viktoriya.lazarenko.dnu@gmail.com

ПСИХІЧНЕ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

MENTAL AND SOCIAL HEALTH OF HIGHER EDUCATION SEEKERS IN THE WAR-TIME

Анотація. Статтю присвячено дослідженню психічного і соціального здоров'я здобувачів вищої освіти на сучасному етапі, а саме, під час війни. Проаналізовано сучасні наукові погляди щодо психічного, психологічного та соціального здоров'я. З позицій холістичного підходу розглянуто здоров'я людини як стан фізичного, психічного та соціального благополуччя. Представлено результати емпіричного дослідження рівня прояву психічного та соціального здоров'я здобувачів вищої освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Здійснено аналіз психічного та соціального здоров'я здобувачів вищої освіти 1-3 курсів різних спеціальностей.

Обґрунтовано актуальність теми, предмет, об'єкт, мету статті, завдання, теоретичні та емпіричні методи, психодіагностичний інструментарій дослідження, гіпотезу дослідження. Емпірично доведено, що, у здобувачів освіти переважають середні показники, але певна їх частка має низький рівень психічного здоров'я. Лише у незначної кількості здобувачів вищої освіти відсутня соціальна тривога. Більше половини здобувачів вищої освіти мають підвищені і високі показники соціальної тривоги. У певної кількості здобувачів освіти виявлено клінічний прояв соціальної тривоги. Субклінічно і клінічно виражену загальну тривогу має чверть здобувачів вищої освіти 1-3

курсів Дніпровського національного університету. Третина з них мають субклінічно і клінічно виражену депресію.

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, психічне та психологічне здоров'я, соціальне здоров'я, тривога, соціальна тривога, депресія.

Abstract. The paper is devoted to the investigation of mental and psychological health of students of Oles Honchar Dnipro National University in the war-time.

The urgency of the research problem on the nature of the mental, psychological and social health. The human health as a condition of physical, mental and social well-being is considered from the perspective of the holistic approach. The findings of empirical studies about the level of mental and social health of students of Oles Honchar Dnipro National University are represented. The analysis of mental and social health of 1-3-year students of different specialties in Oles Honchar Dnipro National University.

The scientific works of domestic and foreign authors concerning the research of values-based and semantic orientations and professional self-realization have been analyzed. It is empirically proved that, in general, the students have the average indicators. However, the level of mental health of some students is quite low and only a small part of youth has no social anxiety disorder. Over half of the students have high and above average indicators, but a certain number of students have clinical implications of social anxiety disorder. Subclinical and clinical implications of anxiety are typical of the quarter of students of the 1-3 years of study of Oles Honchar Dnipro National University. The third of them has subclinical and clinical implications of depression.

Key words: students, mental and psychological health, social health, anxiety, social anxiety, depression.

Вступ. Актуальність досліджуваної теми обумовлена тим, що трансформаційні суспільні процеси в Україні, наразі, в умовах актуальної ситуації війни, соціальної, економічної і політичної нестабільності

спричиняють зростання соціального напруження, погіршення фізичного, психологічного, соціального здоров'я населення та ускладнюють життєздатність людей. Збройні напади, обстріли, руйнування, втрата близьких та рідних, домівок, насилля, полон, приниження, вимушена міграція – ці події, безумовно, є надсильними та потенційно травматичними. Вони спричиняють важкі та глибокі переживання, потребують швидкої і невідкладної допомоги спеціалістів задля того, щоб людина могла впоратися з надсильним травмуючим впливом, гострими емоційними переживаннями, запобігти травмуванню психіки та відновити свій психічний стан.

Означені процеси екстраполюються на освітній процес, впливають на його учасників. В умовах війни не можливо уникнути певних емоційних порушень, які відбиваються на актуальному стані психологічного здоров'я. Особи ж із низьким економічним статусом, до яких належать здобувачі вищої освіти, підпадають під більшу кількість стресорів за умови меншого об'єму ресурсів, необхідних для того, щоб впоратися із різноманітними стрес-факторами. Саме здобувачі вищої освіти є надзвичайно вразливими до дії різноманітних стрес-факторів. Перед педагогами закладів вищої освіти та практичними психологами ЗВО стоїть завдання пошуку потенційних ресурсів щодо підтримки студентської молоді. Тому, одним з найважливіших питань у функціонуванні закладів вищої освіти під час війни є збереження та підтримка психічного та соціального здоров'я здобувачів освіти.

Осмислення усієї складності проблеми, вибір шляхів та інструментарію надання психологічної допомоги, потребує з'ясування актуального стану психічного та соціального здоров'я здобувачів освіти. Отже, актуальний стан психічного та соціального здоров'я здобувачів освіти в сучасних умовах зумовлюють актуальність нашого дослідження.

Метою нашої роботи є теоретичне обґрунтування та презентація результатів емпіричного дослідження актуального стану психічного та соціального здоров'я здобувачів вищої освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара під час війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети, здійснено теоретичний аналіз поглядів на природу психічного, психологічного та соціального здоров'я, становлення психології здоров'я як прикладної галузі психологічної науки. А саме, теоретичний аналіз сучасних наукових джерел доводить, що психологія здоров'я (Health Psychology) є відносно новою сферою знання про людину. Як сфера наукових досліджень, вона оформилася на межі 70-80-х рр. XX століття за кордоном на противагу психології хвороб і зробила акцент на тому, що здоров'я людини безпосередньо залежить від збереження, відновлення і розвитку різноманітних життєвих ресурсів людини. Тим самим відбулося перенесення акценту з хвороби на здоров'я людини та його детермінанти.

Одночасно психологія здоров'я оформилася як галузь прикладної психології. У цей період виокремилися відповідні секції у психологічних товариствах у різних країнах, із яких перша секція психології здоров'я Американського психологічного товариства створена у 1978 році. Health Psychology оформилася у США 1982 року. У 1984 році з'явилися секції психології здоров'я в Міжнародному товаристві прикладної психології (International Association of Applied Psychology: IAPA). У 1986 році створено Європейське товариство психології здоров'я (European Health Psychology Society EHPS), яке від початку свого існування видає часопис Психологія і здоров'я (Psychology and Health). Виокремлено психологію здоров'я як академічну дисципліну, що створює власні дослідницькі та дидактичні програми. У вищих навчальних закладах створено наукові осередки, які займаються навчанням і дослідженнями в галузі психології здоров'я.

На пострадянському науковому просторі до психологічних аспектів здоров'я звернулися на початку 1990-х рр. З цього часу розпочався її розвиток як самостійної сфери соціально-психологічних досліджень. В Україні ж психологія здоров'я як новий і самостійний науковий напрямок лише починає своє становлення і, наразі, інтенсивно розвивається.

Засновником психології здоров'я вважається американський психолог Д. Матараццо (Josef Mattarazzo). У його визначенні психологія здоров'я – це цілісність специфічного, освітнього, наукового та професійного внеску психології як дисципліни в промоцію і підтримку здоров'я, запобігання та лікування хвороб, розпізнавання етіологічних й діагностичних корелятивів здоров'я, хвороби і подібних дисфункцій, а також внесок до аналізу та оптимізації системи охорони здоров'я і формування оздоровчої політики [8]. Інший американський дослідник Ш. Тейлор (Shelley Taylor) в одному з перших підручників із психології здоров'я (1986) визначив її галуззю психології, що вивчає вплив психологічних чинників на спроможність людей залишатися здоровими, окреслює їх значення в появі хвороб, а також їхню роль у формуванні поведінки людей під час хвороби [9].

Наразі, відсутнє загальноприйняте визначення психології здоров'я. Сучасні дослідники такі, як В. Ананьєв, Н. Водоп'янова, І. Галецька, І. Гурвич, О. Корнієнко, Г. Ложкін, С. Максименко, Н. Максимова, К. Мілютіна, Г. Никифоров, В. Носков, В. Піскун, Т. Сосновський, М. Тимофієва, О. Двіжона, Н. Шевченко та ін. неодноразово зверталися до визначення змісту даної поняття у рамках зазначеної галузі психології.

Сучасний аналіз концепцій і моделей здорової особистості доводить, що, наразі, має місце поліваріантність філософських і наукових інтерпретацій здоров'я, що передбачає комплексний, інтегративний підхід у розумінні моделі здорової особистості.

Д. Матараццо звертає увагу на те, що психологія здоров'я є міждисциплінарною науковою сферою та має плідні зв'язки з іншими психологічними дисциплінами. До них належать експериментальна і клінічна психологія, психіатрія, педіатрія, соціальна психологія, психологія розвитку, психофізіологія й ін. Також автор відмічає точки перетину психології здоров'я з дієтологією, біологією та соціальною роботою. На думку того ж Д. Матараццо, існує чотири галузі знань, які найбільше визначають

дослідницький контекст психології здоров'я – це епідеміологія, медична соціологія, медична антропологія, соціальне здоров'я [8, с. 28–30].

Узагальнення сучасних підходів засвідчує, що психічне здоров'я забезпечується на різних, але взаємозалежних рівнях функціонування людини: *біологічному, психологічному і соціальному*. Як зазначають Г.В. Ложкін, О.В. Носкова, І. В. Толкунова, здоров'я людини на кожному з названих рівнів має особливості свого прояву [3].

Сучасні науковці у сфері психології здоров'я доводять, що основою повноцінного розвитку людини є *психологічне* здоров'я. Саме поняття психологічного здоров'я тривалий час входило в базовий зміст психічного здоров'я як його частина і використовувалося щодо психіки здорової людини. Термін «*психологічне здоров'я*» введений відносно недавно і сучасна наука розмежовує сфери *психічного* і *психологічного* здоров'я. Англійські «*mentalhealth*» і «*psychologicalhealth*» перекладаються і як «психічне здоров'я» або як «психологічне здоров'я» [3].

Психічне (ментальне) *здоров'я* – це: рівновага і сталість психіки людини, адекватне сприйняття оточуючого реального світу; нормальне функціонування вищих психічних функцій (сприймання, мислення, уяви, пам'яті, уваги); адекватна регуляція емоційних станів (емоції та почуття); управління власною поведінкою (воля). Це стан інтелектуально-емоційної сфери, основу якого складає відчуття душевного комфорту, яке забезпечує адекватну поведінкову реакцію. *Психологічне здоров'я* людини інтегрує аспекти внутрішнього світу і способи зовнішніх проявів особистості в єдине ціле. Психологічне здоров'я є важливою складовою соціального самопочуття людини та її життєвих сил.

Окрім психічного та психологічного, розрізняють ще й фізичне та соціальне здоров'я. З позицій холістичного підходу виділяють декілька складових здоров'я людини [7]. Так, Експертами Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) сформульовано таке визначення: «Здоров'я – це стан повного фізичного, душевного (психічного) та соціального благополуччя, а не

тільки відсутність хвороб. Психічне здоров'я – це набагато більше, ніж просто відсутність фізичних та психічних захворювань. Коли ми говоримо про щастя, душевний спокій, радість або задоволеність, ми говоримо про психічне здоров'я» (*Статут ВООЗ, 1976*). Грунтуючись на підході ВООЗ, здоров'я людини визначається як динамічна здатність людини досягнути повноти власних фізичних, психічних і соціальних можливостей, а також відповідати вимогам середовища. Воно є потенціалом та ресурсом організму, що забезпечує можливість усебічного розвитку людини та протистояння актуальним суспільним вимогам [7].

У нашому емпіричному дослідженні ми припускаємо, що здобувачі вищої освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара в умовах війни мають певні ознаки зниження психічного та соціального здоров'я, а саме, підвищені показники тривоги, соціофобій та депресії.

Для виявлення показників психічного та соціального здоров'я здобувачів вищої освіти, було проведено опитування на базі Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Предметом аналізу обрано показники позитивного функціонування та ознаки психічного здоров'я особистості, види соціальної тривоги та окремі аспекти прояву страху оцінювання у різних ситуаціях, показники актуального психоемоційного стану (тривожного та депресивного).

У дослідженні взяли участь 205 здобувачів вищої освіти 1-3 курсів віком 18-20 років 6 факультетів ДНУ імені Олеся Гончара: психології та спеціальної освіти (30 здобувачів освіти); історичного факультету (20 осіб); хімічного факультету (30 осіб); факультету систем та засобів масової комунікації (25 осіб); факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства (50 осіб); факультету фізики, електроніки та комп'ютерних систем (50 здобувачів освіти).

Для проведення дослідження були обрані емпіричні методи, а саме, опитування за допомогою такого психодіагностичного інструментарію:

1. Опитувальник «The Mental Health Continuum – Short Form (MHC-SF)

Scoring» Corey L. M. Keyes (2009) – «Безперервність психічного здоров'я – коротка форма» (МНС-SF-UA) в адаптації до української вибірки Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак (2014) [4, С. 89-97]; 2. «Опитувальник соціальної тривоги і соціофобії» (ОСТіСФ) авторів О.А. Сагалакової та Д.В.Труєвцева (2012) [5]; 3. «Госпітальна шкала тривоги і депресії» (The Hospital Anxiety and Depression Scale, HADS), розроблена А.С. Зігмундом і Р.П. Снайтом (1983) [1, С. 184-200].

Обробка результатів емпіричного дослідження проведена за допомогою розрахунку відсоткової кількості осіб щодо рівнів прояву обраних ознак психічного та соціального здоров'я з наступною якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням даних.

Результати дослідження психічного здоров'я здобувачів вищої освіти ДНУ імені Олеся Гончара наведені в таблиці 1 та на рисунку 1.

Таблиця 1

Відсоткове співвідношення кількості здобувачів вищої освіти з різними рівнями психічного здоров'я (за опитувальником «Безперервність психічного здоров'я – коротка форма» (МНС-SF-UA) в адаптації Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак) (N=205)

Рівень психічного здоров'я	Кількість здобувачів вищої освіти	Відсоток від загальної кількості (%)
Високий рівень	45	21,9
Середній (помірний) рівень	105	51,4
Низький рівень	47	22,8
Дуже низький рівень	8	3,9

Отримані результати свідчать про те, що здобувачі вищої освіти 1-3 курсів ДНУ імені Олеся Гончара мають переважно помірний рівень психічного здоров'я (51,4%), високий рівень мають 21,9%, низький рівень психічного здоров'я виявлено у 22,8% і дуже низькі показники психічного здоров'я мають 3,9% здобувачів вищої освіти. Це свідчить про те, що здобувачі освіти мають переважно позитивні емоційні стани, певною мірою є незалежними від оточуючого середовища, мають внутрішні ресурси протистояти негативному впливу, є успішними у протидії соціальним

викликам та успішності соціально-психологічної адаптації, що є важливим у психічному здоров'ї людини.

Отримані результати проілюстровані на рисунку 1.

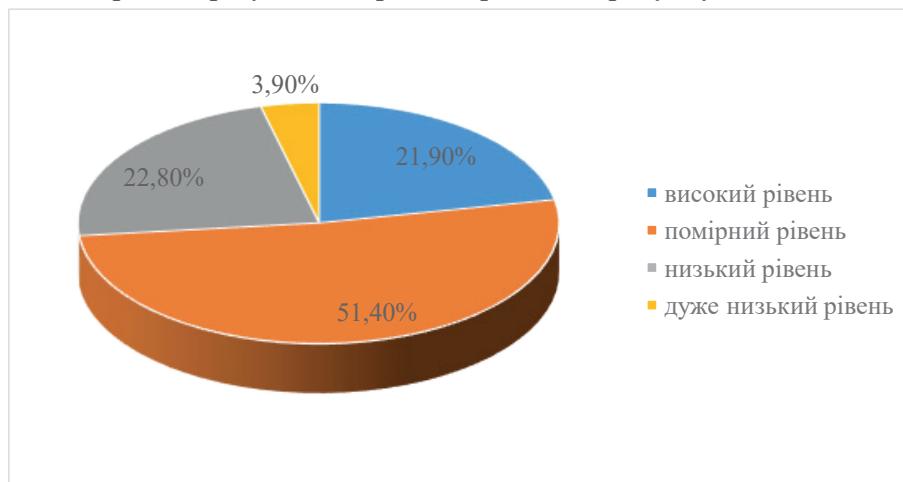

Рис. 1. Відсоткова частка здобувачів вищої освіти 1-3 курсів ПДАБА з різними рівнями психічного здоров'я за опитувальником «Безперервність психічного здоров'я – коротка форма» (MHC-SF-UA) в адаптації Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак (у %)

Отримані результати щодо прояву окремих аспектів прояву страху оцінювання у різних ситуаціях здобувачів вищої освіти ДНУ імені Олеся Гончара наведені у таблиці 2 та рисунку 2.

Таблиця 2

Відсоткове співвідношення кількості здобувачів вищої освіти з різними рівнями прояву соціальної тривоги за «Опитувальником соціальної тривоги і соціофобії (ОСТіСФ)» О.А. Сагалакової та Д.В. Труєвцева (N = 205)

Рівень соціальної тривоги	Кількість здобувачів вищої освіти	Відсоток від загальної кількості (%)
1. Клінічна соціофобія	22	10,6
2. Висока соціальна тривога	31	15,4
3. Підвищена соціальна тривога	30	14,4

Продовження таблиці 2		
4. Помірно підвищена соціальна тривога	37	18,2
5. Епізодичні прояви соціальної тривоги	61	29,8
6. Не виражена соціальна тривога	24	11,5

Отримані результати проілюстровані на рисунку 2.

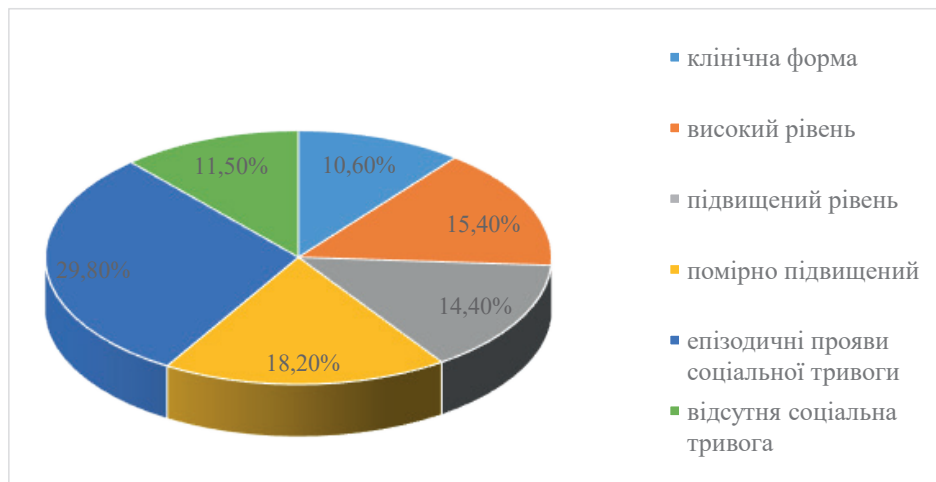

Рис. 2. Відсоткова частка кількості здобувачів вищої освіти за рівнями прояву загального показника соціальної тривоги за «Опитувальником соціальної тривоги і соціофобії (ОСТіСФ)» О.А.Сагалакової та Д.В.Труєвцева (у %)

Аналіз прояву загального показника соціальної тривоги свідчить про те, що у здобувачів освіти ДНУ переважають епізодичні прояви соціальної тривоги у 29,8%, помірно підвищений прояв мають 18,2%, підвищений рівень 14,4% здобувачів освіти (разом помірно підвищений і підвищений 32,6%), високий рівень виявили 15,4% і клінічну форму соціофобій – 10,6% (це 22 здобувача освіти) (разом високий і клінічний прояв – 26,0%). Відсутня соціальна тривога лише у 11,5% здобувачів освіти (це лише 24 здобувача освіти).

Аналіз прояву окремих видів соціофобій свідчить про переважний прояв соціальної тривоги в експертно-ситуаційних оціночних ситуаціях (50,6%), соціальної тривоги через страх критики (45,7%). Найменше вони переживають соціальну тривогу через страх відторгнення.

Результати дослідження рівня прояву тривоги здобувачів вищої освіти ДНУ імені Олеся Гончара представлені в таблиці 3 та на рисунку 3.

Таблиця 3.

Відсоткове співвідношення кількості здобувачів вищої освіти за різними рівнями прояву тривоги за «Госпітальною шкалою» (HADS) А.С. Зігмунда і Р.П. Снайта (N=205)

Рівень тривоги	Кількість здобувачів вищої освіти	Відсоток від загальної кількості (%)
Норма	91	44,2
Субклінічно виражена	50	24,03
Клінічно виражена	64	31,7

Отримані результати проілюстровані на рис. 3.

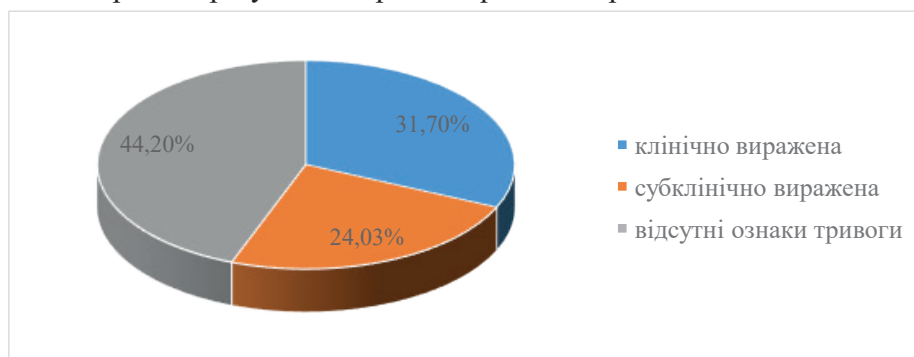

Рис. 3. Відсоткова частка здобувачів вищої освіти за різними рівнями тривоги за «Госпітальною шкалою (HADS)» А.С. Зігмунда і Р.П. Снайта (у %)

Результати засвідчили, що у 44,2% здобувачів освіти відсутні ознаки тривоги. Субклінічно виражені ознаки тривоги мають 24,03% здобувачів освіти. Разом з тим, клінічно виражені ознаки тривоги виявлено у 31,7% здобувачів вищої освіти (це майже третина досліджуваних). Тобто, більше

половини здобувачів освіти (54,73%) мають високі і дуже високі (на рівні клінічних проявів) показники тривоги.

Результати дослідження рівня прояву депресії здобувачів вищої освіти ДНУ імені Олеси Гончара представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Відсоткове співвідношення кількості здобувачів вищої освіти за різними рівнями прояву депресії за «Госпітальною шкалою» (HADS)

А.С. Зігмунда і Р.П. Снайта (N=205)

Рівень депресії	Кількість здобувачів вищої освіти	Відсоток від загальної кількості (%)
Норма	137	66,9
Субклінічно виражена	43	20,5
Клінічно виражена	25	12,6

Результати дослідження прояву ознак депресії у здобувачів вищої освіти представлені на рисунку 4.

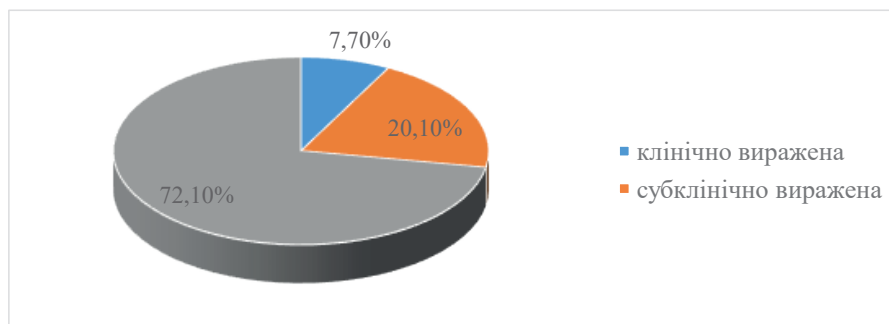

Рис. 4. Відсоткова частка здобувачів освіти за різними рівнями прояву депресії за «Госпітальною шкалою» (HADS) А.С. Зігмунда і Р.П. Снайта (у %)

Отримані результати переконливо доводять, що у переважній кількості здобувачів вищої освіти (72,1%) відсутній прояв депресії. Але субклінічно депресія виражена у 20,1% здобувачів вищої освіти (це група ризику розвитку клінічної форми депресії). І 7,7 % мають клінічно виражену депресію.

Висновки. Таким чином, обравши гіпотезою припущення, що здобувачі вищої освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

в умовах війни мають певні ознаки зниження психічного та соціального здоров'я, а саме, підвищені показники тривоги, соціофобій та депресії, провівши емпіричне дослідження на вибірці чисельністю 205 осіб, віком 18-20 років, використавши вище зазначені психодіагностичні методики, було встановлено, що:

1. Здобувачі вищої освіти 1-3 курсів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара мають переважно помірний рівень психічного здоров'я, високий рівень має лише п'ята частина здобувачів освіти, ще п'ята частина має низький рівень психічного здоров'я і є здобувачів вищої освіти, які мають дуже низькі показники психічного здоров'я (майже 4%).

2. Третина здобувачів вищої освіти мають помірно підвищений і підвищений рівень соціальної тривоги, ще третина здобувачів вищої освіти мають епізодичні прояви соціальної тривоги. І майже третина мають високий і клінічний прояв соціальної тривоги. Відсутня соціальна тривога лише у десятої частини здобувачів вищої освіти. Переважає соціальна тривога в експертно-ситуаційних оціночних ситуаціях та через страх критики.

3. У дещо менше ніж половини здобувачів освіти відсутні ознаки тривоги. Але більша половина здобувачів освіти все ж таки мають високі і дуже високі (на рівні клінічних проявів) показники тривоги.

4. У переважної більшості здобувачів вищої освіти відсутній прояв депресії. Але п'ята частина мають субклінічно виражену депресію (це група ризику розвитку клінічної форми депресії). І певна (незначна) частка здобувачів освіти мають клінічно виражену депресію.

Тож, отримані результати свідчать про знижені показники рівня психологічного здоров'я здобувачів освіти Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Це є підказкою щодо тих аспектів психологічного здоров'я, які потребують особливої уваги у проведенні профілактичної роботи зі здобувачами вищої освіти з боку психологічної служби ДНУ. В умовах війни психологічна служба продовжує надавати

психологічні послуги усім учасникам освітнього процесу нашого вишу, орієнтуючись на нові запити і у нових умовах.

Література:

1. Агаєв Н.А., Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В., Ткаченко В.В. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців: Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.
2. Галецька І., Сосновський Т. Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 338 с.
3. Коцан І. Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. Психологія здоров'я людини / За ред. І.Я. Коцана. Луцьк: «Вежа», 2011. 430 с.
4. Носенко Е. Л., Четверик-Бурчак А. Г. Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма»: опис, адаптація, застосування // *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Педагогіка і психологія*, 2014. Т. 22. № 9/1. С. 89-97.
5. Сагалакова О.А., Труевцев Д.В. Опросник социальной тревоги и социофобии [Электронный ресурс] // *Медицинская психология в России: электронный научный журнал*. 2012. № 4 (15). URL: <http://medpsy.ru>.
6. Тимофієва М.П., Двіжона О.В. Психологія здоров'я: Навчальний посібник. Чернівці: Книги - XXI, 2009. 296 с.
7. Холістична модель здоров'я [Електронний ресурс] / Режим доступу – URL : <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/19/114>.
8. Sheridan E. P., Matarazzo J. D., Boll t. j., Perry N. W., Weiss S. M., Belar S. D. Post-Doctoral Education and Training for Clinical Service Providers in Health Psychology // *Health Psychology*. 1998. № 7. pp. 1–17.
9. Taylor S. E. *Health Psychology*. New York: McGraw-Hill, 1991. Vol. 2. P.5.

References

1. Ahaiev N.A., Kokun O.M., Pishko I.O., Lozinska N.S., Ostapchuk V.V., Tkachenko V.V. *Zbirnyk metodyk dlia diahnostyky nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtziv: Metodychnyi posibnyk* [*Collection of methods for diagnosing negative mental states of servicemen: Methodical manual*]. Kyiv: NDTsHPZSU, 2016. 234 p. [in Ukrainian].
2. Haletska I., Sosnowski T. *Psihologiya zdorov'a: teoriia i praktika* [Health Psychology: Theory and Practice] Lviv: Vidavnychii zentr LNU imeni Ivana Franka, 2006. 338 p. [in Ukrainian].
3. Kozan I.Ia, Logkin G.V., Myshkevich M.I. *Psihologiyi zdorov'a liydny* [Health Psychology of human] / Za red. I. Kozana. Lyzk: «Vega», 2011. 430 p. [in Ukrainian].
4. Nosenko E. L., Chetverik-Burchak A. G. *Opytyvalnyk «Stabilnist psyhichnogo zdorov'a – korotka forma»: opis, adaptaziya, zastosyvannia* [«The Mental Health Continuum – Short Form»: description, adaptation, application]. *Visnyk Dnipropetrovskogo universytetu. Seriya: Pedagogika i psyhologiya*, 2014. Vol. 22. No 9/1. pp. 89-97. [in Ukrainian].
5. Sagalakova O.A., Truevtsev D.V. Oprosnik sozionalnou trevogi i soziofobii [Elektronniy resurs] [The social anxiety and social phobias Continuum]. *Medizinskaya psyhologiya v Rossii: elektronniyi naychniyyi gyral*. 2012. No 4 (15). URL: <http://medpsy.ru>. [in Russian].
6. Timofieva M.P., Dvigona O.V. *Psihologiyi zdorov'a: Navchalnii posibnik* [Health Psychology: teach. guidances] Chernivzi: Knigi - XXI, 2009. 296 p. [in Ukrainian].
7. *Holistichna model zdorov'a* [Holistic model of health] [Elektronniy resurs]. URL : <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/19/114>. [in Ukrainian].
8. Sheridan E. P., Matarazzo J. D., Boll T. J., Perry N. W., Weiss S. M., Belar S. D. Post-Doctoral Education and Training for Clinical Service Providers in Health Psychology // *Health Psychology*. 1998. No 7. pp. 1–17.

9. Taylor S. E. Health Psychology. New York: McGraw-Hill, 1991. Vol. 2. P.5.

УДК 159.9

Салюк М. А.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології та патопсихології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID ID: 0000-0002-6143-350X

nestenovo@ukr.net

Друк М. С.

здобувач вищої освіти за другим (магістерським) рівнем
спеціальності 053 Психологія
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
dr.marina0704@gmail.com

**ОСОБИСТІСНІ ФАКТОРИ АКАДЕМІЧНОЇ ПРОКРАСТИНАЦІЇ
СТУДЕНТІВ В УМОВАХ ВИКОРИСТАННЯ ДИСТАНЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ
PERSONAL FACTORS OF STUDENTS' ACADEMIC
PROCRASTINATION IN CONDITIONS OF USING DISTANCE
LEARNING TECHNOLOGIES**

Анотація. У статті представлено результати теоретичного аналізу наукової літератури та емпіричного дослідження особистісних факторів академічної прокрастинації студентів в умовах використання дистанційних технологій навчання. Надано визначення понять «прокрастинація», «академічна прокрастинація» та «дистанційне навчання». Висвітлено особливості прокрастинації та найбільш розповсюдженого її виду –

академічної прокрастинації. Описано наслідки останньої та її чинники, визначені різними науковцями.

Оскільки проблема академічної прокрастинації була розглянута саме в умовах використання студентами дистанційних технологій навчання, у статті вказано основні особливості дистанційного навчання.

Представлено результати емпіричного дослідження, у ході якого перевірялось припущення щодо зв'язку академічної прокрастинації з локусом контролю, факторами особистості «Великої п'ятірки», часовою орієнтацією, мотивацією до навчальної діяльності та потенціалом самозмінювання особистості. Надано результати кореляційного аналізу зв'язків рівня прокрастинації та причин особистісної схильності до відтермінування завдань з вищезазначеними особливостями особистості, порівняння груп з високим та низьким рівнем прокрастинації, кластеризації вибірки на основі показників причин особистісної схильності до відтермінування завдань, факторів особистості, типів академічної мотивації, шкал «Локусу контролю» та «Потенціалу самозмінювання» на дві групи, які статистично значущо відрізняються за середніми показниками рівня прокрастинації.

За результатами дослідження зроблено висновок, що більшою схильністю до академічної прокрастинації в умовах використання дистанційних технологій навчання характеризуються студенти з вищими показниками нейротизму, екстернальної мотивації, орієнтації на негативне минуле та нижчими показниками сумлінності, відкритості досвіду, орієнтації на майбутнє, віри у можливість самозмінювання.

Визначено перспективи подальшого дослідження, що полягають у розширенні вибірки та факторів, які не було нами емпірично досліджено, а також у порівнянні показників студентів, що навчаються з використанням дистанційних технологій, та тих, хто навчається очно.

Ключові слова: прокрастинація, академічна прокрастинація, особистісні фактори, студенти, дистанційні технології навчання.

Abstract. Objective. This research was conducted to to theoretically analyse and empirically investigate the personal factors of students' academic procrastination in the context of distance learning technologies.

Methods. The subjects were 63 students from different faculties and educational institutions, aged from 17 to 45, who are using distance learning technologies. Among them 55 females and 7 males. Data were gathered through C. Lay's General Procrastination Scale (adapted by T. Yu. Yudyeyeva), «The reasons for the personal tendency to delay tasks» (M. S. Dvornyk), «Scale of Academic Motivation» (T. O. Hordyeyeva, O. A. Sychov, Ye. M. Osin), 5PFQ (adapted by A. B. Khromov), J. Rotter's Internal-External Locus of Control Scale, Zimbardo Time Perspective Inventory (adapted by A. Syrtsova), Self-Change Potential questionnaire (V. R. Manukyan, I. R. Murtazina, N. V. Hrishyna) and were analyzed by the Spearman's rank correlation coefficient, the Mann–Whitney U test and k-means cluster analysis.

Results. The results showed that there was a meaningful and negative relation between academic procrastination and «conscientiousness», future orientation, belief in possibility of self-change as a factor of self-change potential. Besides, a meaningful and positive relation was observed between academic procrastination and «neuroticism», negative past orientation, extrinsic motivation.

Conclusion. The results of the research can be recommended for application in the practical work of psychologists, in psychology of personality, creative psychology, psychology of health and social psychology. It also can be useful in the practice of correction and counseling psychology.

The results of the study can be used to develop programs of reducing and prevention of students' academic procrastination in the context of distance learning technologies.

Key words: procrastination, academic procrastination, personal factors, students, distance learning technologies.

Вступ. Останнім часом прокрастинація стала проблемою багатьох, оскільки сучасний темп життя вимагає від людини неабиякої активності та організованості. Найбільш розповсюдженою є саме академічна прокрастинація. За різними даними до академічної прокрастинації схильні до 95% здобувачів освіти [7]. Через поширення пандемії COVID-19 особливо актуальним стало дистанційне навчання, яке передбачає значне збільшення частки самостійної роботи студентів у процесі здобуття освіти, що, згідно з результатами нещодавніх досліджень, сприяє загостренню проблеми.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та аналізі результатів емпіричного дослідження особистісних факторів академічної прокрастинації студентів в умовах використання дистанційних технологій навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні українські науковці О. Журавльова, Л. Засєкіна та О. Журавльов визначають прокрастинацію як «свідоме добровільне відкладання попередньо запланованих важливих справ, що призводить до очікуваних негативних наслідків і супроводжується відчуттям емоційного дискомфорту» [4, с. 82]. Існує декілька загальноприйнятих особливостей цього явища: ірраціональність, усвідомленість, негативні емоційні переживання та внутрішній дискомфорт.

Прокрастинація охоплює одразу кілька сфер життя, за якими N. N. Milgram зі співавторами виділив п'ять її видів: 1) побутова; 2) пов'язана з прийняттям рішень, ситуацією вибору; 3) невротична; 4) компульсивна; 5) академічна, навчальна. З часом класифікація була звужена до двох видів: 1) прокрастинація виконання завдань; 2) прокрастинація прийняття рішень [5].

Саме академічна прокрастинація є найбільш розповсюдженою, оскільки студенти знаходяться в умовах довготривалої психологічної напруги через необхідність виконання навчальних завдань в обмежений час, складання заліків та іспитів, прийняття життєво важливих рішень та пошуку шляхів самореалізації. Це явище визначають як «всепроникаюче та постійне бажання

з боку учня відкласти академічну діяльність, яке майже завжди супроводжується занепокоєнням» [10, с. 9]. Наслідки академічної прокрастинації позначаються на успішності навчання студента, якості його освіти, а також на психофізіологічному стані та особистості загалом.

В. М. Лугова розділила чинники академічної прокрастинації на два види:

- 1) зовнішні (тривалий термін виконання та його нечіткі межі, відстроченість винагороди та наслідків, висока зайнятість іншими справами);
- 2) внутрішні (тривожність, перфекціонізм, мотивація, локус контролю, ціннісні орієнтації, емоційно-вольова сфера) [7].

Т. А. Колтунович та О. М. Поліщук з'ясували, що детермінанти відтерміновування можуть бути психофізіологічними (імпульсивність, темперамент тощо), часовими (дефіцит часу, невизначені терміни виконання та ін.), поведінковими (засвоєні у дитинстві патерни поведінки, брак самодисципліни та ін.), емоційними (тривожність, емоційне вигорання та ін.), ресурсними (стан здоров'я, недостатня компетентність тощо) та мотиваційними (ситуативна мотивація, відсутність мотивації та ін.) [6].

С. Б. Мохова предикторами прокрастинації вважає властивості, стани та риси особистості, особливості мотивації та такі зовнішні фактори як особливості завдань, контроль та підтримка викладачів [9].

Н. М. Карловська та Р. А. Баранова до причин прокрастинації віднесли біологічні фактори (імпульсивність, високий рівень нейротизму, проблеми з концентрацією уваги), особливості поведінки (поведінкова ригідність, несформованість навичок навчання та саморегуляції, неорганізованість, забудькуватість), когнітивної сфери (сприймання часу, локус контролю, ірраціональні переконання) та емоційної (страх невдачі, занепокоєння, тривожність, почуття провини та сорому, депресія) [3].

Дослідження багатьох науковців підтверджують, що ключовими факторами прокрастинації є характеристика завдань та особливості особистості людини. У рамках нашого дослідження інтерес викликають саме останні, але в умовах дистанційного навчання. Використання дистанційних

технологій практикується вже не один рік, оскільки має свої переваги, проте це стало гострою необхідністю внаслідок поширення COVID-19 та введення в Україні карантину. За даними ЮНЕСКО, більш ніж 60% здобувачів освіти з усього світу перейшли на таку форму навчання [2]. Варто зазначити, що дистанційне навчання – це те, за якого «суб'єкти розділені у просторі і, можливо, у часі, реалізується з урахуванням передавання та сприймання інформації у віртуальному середовищі, забезпечується спеціальною системою організації навчального процесу, особливою методикою розробки навчальних посібників і стратегій викладання, а також використанням електронних або інших комунікаційних технологій» [8, с. 78]. Основними особливостями такого навчання є збільшення самостійності студентів при зменшенні контролю викладачів та обмеження живої комунікації між учасниками освітнього процесу, її опосередковування. Загалом відсутність безпосереднього контакту має негативний вплив на навчальну мотивацію студентів, їх групову та професійну ідентифікацію, процес передавання їм соціокультурного досвіду викладача [1].

Особливості дистанційного навчання та вимоги, яке воно висуває до особистості здобувачів освіти, зумовлюють інтерес до вивчення академічної прокрастинації студентів у таких умовах. Подібні дослідження проводили О. О. Глінченко, В. І. Шостка, В. В. Буряк, А. О. Зозуля та Т. Ю. Чудинова, О. А. Столярчук, О. П. Сергєєнкова та О. П. Коханова, О. М. Тузова, А. М. Сембаєва, О. В. Ваханцева, О. В. Алмазова та Ю. А. Новікова. Результати досліджень вказують на загострення проблеми академічної прокрастинації в умовах дистанційного навчання, що пов'язують зі складнощами у сфері навчальної мотивації та високими вимогами до особистості здобувача освіти.

За результатами теоретичного аналізу ми зробили висновок, що появу академічної прокрастинації зумовлює низка особистісних факторів студента, однак досліджень цієї проблеми в умовах дистанційного навчання досить мало, тому ми поставили перед собою мету емпірично дослідити особистісні

фактори академічної прокрастинації студентів в умовах використання дистанційних технологій навчання.

В емпіричному дослідженні взяли участь 62 студенти віком від 17 до 45 років, що навчаються з використанням дистанційних технологій. Серед них 55 жінок та 7 чоловіків. Респонденти є представниками різних курсів, факультетів та навчальних закладів.

У якості психодіагностичних засобів було обрано наступні: методика «Шкала загальної прокрастинації» С. Lay (адаптація Т. Ю. Юдєєвої, Н. Г. Гаранян, Д. Н. Жукової); анкета «Причини особистісної схильності до відтермінування завдань» М. С. Дворник; опитувальник «Шкала академічної мотивації» Т. О. Гордєєвої, О. А. Сичова, Є. М. Осіна; п'ятифакторний опитувальник особистості Н. Tsuji (адаптація А. Б. Хромова); тест «Локус контролю» J. Rotter; опитувальник часової перспективи особистості Ph. Zimbardo (адаптація А. Сирцової, О. Т. Соколової, О. В. Мітіної); опитувальник «Потенціал самозмінювання» В. Р. Манукян, І. Р. Муртазіної, Н. В. Грішиної.

Для математико-статистичної обробки даних було використано кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції ρ -Спірмена), встановлення відмінностей між групами за допомогою критеріїв U-Манна-Уїтні та t-Стюдента, кластерний аналіз методом k-середніх.

У таблиці 1 представлено значущі кореляційні зв'язки між показниками шкал методик та рівня прокрастинації.

Таблиця 1

Значення коефіцієнтів кореляції Спірмена між показниками шкал методик та рівня прокрастинації

Шкали	Рівень прокрастинації
Контрольованість-природність	-0,499**
Емоційність-стриманість	0,266*
Негативне минуле	0,299*
Майбутнє	-0,454**
Екстернальна мотивація	0,266**
Віра у можливість самозмінювання	-0,261*
Примітка: * – рівень значущості $p < 0,05$, ** – рівень значущості $p < 0,01$	

У таблиці 2 продемонстровано статистично значущі кореляційні зв'язки між показниками шкал методик та причин особистісної схильності до відтермінування завдань.

Таблиця 2

Значення коефіцієнтів кореляції Спірмена між показниками шкал методик та причин особистісної схильності до відтермінування завдань

Шкали	НГ	ПСВ	ЗР	ОС	ПС
Екстраверсія-інтроверсія				0,273*	
Контрольованість-природність	-0,565**	-0,602**	-0,532**		
Емоційність-стриманість	0,367**	0,327**			
Грайливість-практичність					-0,257*
Негативне минуле	0,292*				
Позитивне минуле		-0,266*			-0,301*
Фаталістичне теперішнє				0,282*	
Гедоністичне теперішнє				0,349**	-0,551**
Майбутнє	-0,305*	-0,460**	-0,413**		
Інтроєцьована мотивація		0,250*			0,284*
Екстернальна мотивація		0,364**	0,250*		
Амотивація		0,312*			
Можливість самозмінювань					0,320*
Здатність до усвідомлених самозмінювань			-0,281*		
Примітка: НГ – недооцінка готовності до виконання завдання, ПСВ – подолання страху відповідальності, ЗР – знижений рівень зацікавленості, ОС – орієнтація на соціальну винагороду, ПС – педантичні схильності * – рівень значущості $p < 0,05$, ** – рівень значущості $p < 0,01$					

Для більш детального аналізу вибірка була поділена на дві групи за рівнем прокрастинації (високий і низький). До групи з високим рівнем увійшло 33 досліджуваних, до групи з низьким – 29. Отримані групи ми порівняли за допомогою критерію U-Манна-Уїтні. Значущі результати представлені у таблиці 3.

Таблиця 3

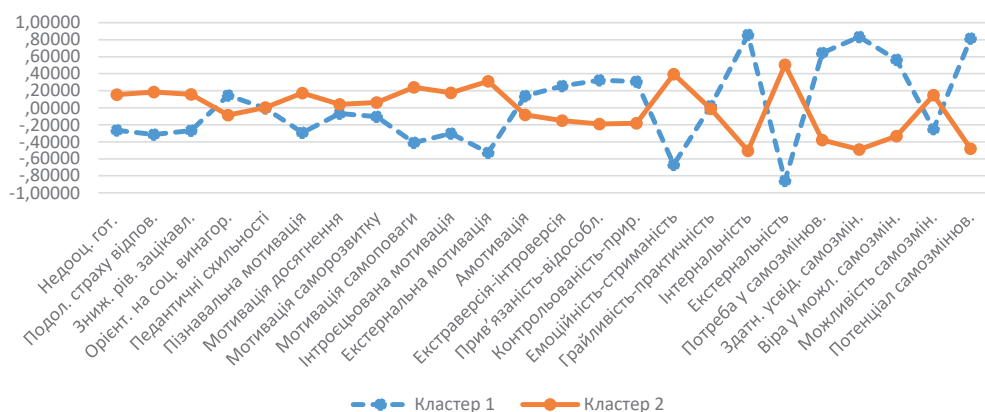
Усереднені показники за шкалами у двох групах досліджуваних та рівень значущості розбіжностей за критерієм U-Манна-Уїтні

Шкали	Групи досліджуваних		Рівень значущості розбіжностей за критерієм U-Манна-Уїтні
	Вищий рівень схильності до прокрастинації (N = 33)	Нижчий рівень схильності до прокрастинації (N = 33)	
Контрольованість-природність	24,97	38,93	$p = 0,002$ розбіжності значущі

Продовження таблиці 3			
Негативне минуле	36,52	25,79	$p = 0,019$ розбіжності значущі
Майбутнє	26,20	37,53	$p = 0,013$ розбіжності значущі
Віра у можливість самозмінювання	26,14	37,60	$p = 0,012$ розбіжності значущі

Для обробки отриманих емпіричних даних було вирішено використати також метод багатовимірної аналізу даних, а саме кластерний аналіз методом k-середніх, у результаті якого на основі показників причин особистісної схильності до відтермінування завдань, факторів особистості, типів академічної мотивації, шкал «Локусу контролю» та «Потенціалу самозмінювання» було сформовано дві групи досліджуваних. У першу групу потрапило 23 особи (20 жінок та 3 чоловіків), у другу – 39 (35 жінок та 4 чоловіків).

Результати кластеризації вибірки на 2 групи висвітлено на рисунку 1.

Примітка: Недооц. гот. – недооцінка готовності до виконання завдання, Подол. страху відпов. – подолання страху відповідальності, Зниж. рів. зацікавл. – знижений рівень зацікавленості, Орієнт. на соц. винагор. – орієнтація на соціальну винагороду, Контрольованість-прир. – контрольованість-природність, Потреба у самозмінов. – потреба у самозмінюванні, Здатн. усвід. самозмін. – здатність до усвідомлених самозмінювань, Віра у можл. самозмін. – віра у можливість самозмінювання, Можливість самозмін. – можливість самозмінювання, Потенціал самозмінов. – потенціал самозмінювання

Рис. 1. Результати кластеризації вибірки за алгоритмом k-середніх

Наявність статистично значущих відмінностей між кластерами за рівнем прокрастинації підтверджується результатами, представленими у таблиці 4.

Таблиця 4

**Розбіжності за показником рівня прокрастинації серед представників
кластерів 1 та 2**

Змінна	Середні значення		t-Студента	p
	Кластер 1 (n=23)	Кластер 2 (n=39)		
Рівень прокрастинації	52,5652	60,2308	-2,045*	0,045
Примітка: * – рівень значущості $p < 0,05$				

Висновки з проведеного дослідження. Отримані результати дослідження дають можливість стверджувати, що студенти з вищими показниками нейротизму, екстернальної мотивації, орієнтації на негативне минуле та нижчими показниками сумлінності, відкритості досвіду, орієнтації на майбутнє, віри у можливість самозмінювання характеризуються більшою схильністю до академічної прокрастинації в умовах використання дистанційних технологій навчання. Тобто можна припустити, що у схильного до академічної прокрастинації студента недостатньо виражене почуття відповідальності, він не впевнений у своїй здатності впоратися з труднощами, негнучкий, рідко проявляє сумлінність та наполегливість у діяльності, не приймає своє минуле як корисний досвід, не звик до планування та постановки чітких цілей. Студент-прокрастинатор, імовірно, навчається не через інтерес та жагу до знань, а задля уникнення проблем та осуду соціуму. Він не вірить у те, що людина може змінитися за власним бажанням, тому ситуація відтерміновування, вірогідно, повторюватиметься.

Перспективи вбачаємо у подальшому дослідженні з розширеною вибіркою та факторами, які не було нами емпірично досліджено, а також з порівнянням показників студентів, що навчаються з використанням дистанційних технологій, та тих, хто навчається очно.

Література:

1. Буленок С.М. Психологічні та педагогічні особливості дистанційного навчання. Дистанційне навчання в глобалізованому світі : збірник тез доповідей міжвузівського науково-методичного семінару. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2021. С. 11–13.

2. Ваханцева О.А. Риски онлайн-обучения: прокрастинация у студентов в период самоизоляции в связи с пандемией COVID-19. Герценовские чтения психологические исследования в образовании. Санкт-Петербург : Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, 2020. № 3. С. 750–756.

3. Дворник М.С. Прокрастинація в конструюванні особистісного майбутнього : монографія. Кропивницький, 2018. 120 с.

4. Журавльова О. Академічна прокрастинація в іноземних студентів бакалаврату в умовах лінгвокультурної інтеграції. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2019. № 6(1). С. 82–93.

5. Калинина Т. В., Кудачкин Д. А. Феномен прокрастинации: современные исследования. *Приволжский научный вестник*. 2016. №11(63). С. 58–61.

6. Колтунович Т.А. Прокрастинація – конфлікт між «важливим» і «приємним». *«Молодий вчений»*. 2017. № 5(45). С. 211–218.

7. Лугова В.М. Прокрастинація: основні причини, наслідки та шляхи подолання. *Актуальные научные исследования в современном мире*. 2018. № 4(36). С. 59–65.

8. Марчук Н.Ю. Психолого-педагогические особенности дистанционного обучения. *Педагогическое образование в России*. 2013. № 4. С. 78–85.

9. Мохова С.Б. Психологические корреляты общей и академической прокрастинации у студентов. *Вопросы психологии*. 2013. № 1. С. 24–35.

10. Попова Д.И. Влияние смысловой установки как причина академической прокрастинации студентов высших учебных заведений. *Северо-Кавказский психологический вестник*. 2020. № 1(18). С. 5–9.

References

1. Bulenok, S.M. (2021), *Psykhologichni ta pedahohichni osoblyvosti dystantsiynoho navchannya* [Psychological and pedagogical features of distance

learning]. Dystantsiyne navchannya v hlobalizovanomu sviti : zbirnyk tez dopovidey mizhvuzivs'koho naukovo-metodychnoho seminaru. Kyyiv : Kyyiv. nats. torh.-ekon. un-t. pp. 11–13. [in Ukrainian].

2. Vakhantseva, O.A. (2020), Rysky onlayn-obuchenyya: prokrastynatsyya u studentov v peryod samoyzolyatsyy v svyazy s pandemyey COVID-19 [The Risks of Online Learning: Students' Procrastination at a Time of Self-Isolation due to the Pandemic COVID-19]. Hertsenovskyye chtenyya : psikhologicheskyye yssledovanyya v obrazovanyy. Sankt-Peterburh : Rossyyskyy hosudarstvennyy pedahohycheskyy unyversytet ym. A. Y. Hertseny. pp. 750–756. [in Russian].

3. Dvornyk, M.S. (2018), Prokrastynatsiya v konstruyuvanni osobystisnoho maybutn'oho [Procrastination in the construction of a personal future] : monograph. Kropyvnyts'kyy. 120 p. [in Ukrainian].

4. Zhurav'lova, O. (2019), Akademichna prokrastynatsiya v inozemnykh studentiv bakalavratu v umovakh linhvokul'turnoyi intehtratsiyi [Academic procrastination in foreign undergraduate students in the context of linguocultural integration]. East European Journal of Psycholinguistics. № 6(1). pp. 82–93. [in Ukrainian].

5. Kalynyna, T. V., Kudachkyn, D. A. (2016), Fenomen prokrastynatsyy: sovremennyye yssledovanyya [The phenomenon of procrastination: current research]. Pryvolzhskyy nauchnyy vestnyk. №11(63). pp. 58–61. [in Russian].

6. Koltunovych, T.A. (2017), Prokrastynatsiya – konflikt mizh «vazhlyvym» i «pryyemnym» [Procrastination - a conflict between «important» and «acceptable»]. «Molodyy vchenyy». 2017. № 5(45). pp. 211–218. [in Ukrainian].

7. Luhova, V.M. (2018), Prokrastynatsiya: osnovni prychny, naslidky ta shlyakhy podolannya [Procrastination: the main causes, consequences and ways of dealing with it]. Aktual'nye nauchnye yssledovanyya v sovremennom myre. № 4(36). pp. 59–65. [in Ukrainian].

8. Marchuk, N.Yu. (2013), Psikhologo-pedahohycheskyye osobennosti dystantsyonnoho obuchenyya [Psycho-pedagogical features of distance learning]. Pedahohycheskoe obrazovanye v Rossyy. № 4. pp. 78–85. [in Russian].

9. Mokhova, S.B. (2013), *Psykholohycheskye korrelyaty obshchey y akademicheskoy prokrastynatsyy u studentov* [Psychological correlates of general and academic students' procrastination]. *Voprosy psykholohyy*. № 1. pp. 24–35. [in Russian].

10. Popova, D.Y. (2020), *Vlyyanye smylovoy ustanovky kak prychyna akademicheskoy prokrastynatsyy studentov vysshykh uchebnykh zavedenyy* [The influence of attitudes as a cause of academic procrastination among university students]. *Severo-Kavkazskyy psykholohycheskyy vestnyk*. № 1(18). pp. 5–9. [in Russian].

УДК 159.9

Ткаченко Н.В.

кандидат психологічних наук,

доцент, завідувач кафедри соціальної психології і психології управління

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ORSID ID *ORCID*: 0000–0001–5232–4339

tkachenko_n.v@ukr.net

**ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ ОРІЄНТАЦІЙ З
ПРОФЕСІЙНИМ САМОЗДІЙСНЕННЯМ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ**

**THE NATURE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN VALUES-BASED
AND SEMANTIC ORIENTATIONS WITH PROFESSIONAL SELF-
IMPLEMENTATION OF ENGINEERING AND TECHNICAL
EMPLOYEES**

Анотація. Проаналізовано фундаментальні психологічні наукові уявлення щодо розуміння феноменів ціннісно-смыслових орієнтацій та професійного самоздійснення. Представлено результати емпіричного дослідження щодо характеру зв'язку ціннісно-смыслових орієнтацій з

професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників. Обґрунтовано актуальність теми, предмет, об'єкт, мету статті, завдання, теоретичні методи та емпіричні методи, що реалізувалися за допомогою психодіагностичного інструментарію роботи, концептуальну та емпіричні гіпотези дослідження. Встановлено, за допомогою математико-статистичних методів, а саме критерію r -Пірсона, характер зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників, а саме: позитивний кореляційний зв'язок між показниками професійного самоздійснення та задоволеністю працею, між показниками внутрішньопрофесійного самоздійснення і інструментальними цінностями, між показниками професійного самоздійснення і сенсожиттєвими цінностями, між показниками професійного самоздійснення і шкалами «Приємне проведення часу, відпочинок», «Високий матеріальний добробут», «Пошук та насолода прекрасним», «Допомога та милосердя до інших людей», «Кохання», «Пізнання нового у світі, природі, людині», «Високий соціальний статус та управління людьми», «Визнання та повага людей», «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві», «Спілкування», «Здоров'я» у інженерно-технічних працівників; негативний кореляційний зв'язок між показниками внутрішньопрофесійного самоздійснення і термінальними цінностями у інженерно-технічних працівників. Розглянуто теоретико-методологічну основу дослідження щодо: ціннісно-сміслових орієнтацій, професійного самоздійснення як складової самоактуалізації особистості.

Ключові слова: ціннісно-сміслові орієнтації, професійне самоздійснення, інженерно-технічні працівники, позитивний кореляційний зв'язок, негативний кореляційний зв'язок.

Abstract. The urgency of the research problem on the nature of the connection of values-based and semantic orientations with the professional self-realization of engineering and technical employees has been considered. The scientific works of domestic and foreign authors concerning the research of values-based and semantic orientations and professional self-realization have been

analyzed. The expediency of using psychodiagnostic tools to study the nature of the relationship of values-based and semantic orientations with the professional self-realization of engineers and technicians has been substantiated, and mathematical and statistical processing of the results of empirical research has been carried out. Empirical data which testify to the existence of connections of values-based and semantic orientations with professional self-realization of engineering and technical employees have been given, namely: positive correlation between the indicators of professional self-fulfillment and job satisfaction, positive correlation between the indicators of professional self-fulfillment and instrumental values, positive correlation between the indicators of professional self-fulfillment and meaningful life values, positive correlation between the indicators of professional self-fulfillment and the following scales: "Pleasant leisure time, rest", "Material well-being", "Beauty search and enjoyment", "Help and charity to other people", "Love", "Cognition of the new in the world, in nature, in a person", "High social status and management of people", "Recognition and respect for people", "Social activity to achieve positive changes in society", "Communication" and "Health" in engineering and technical employees; negative correlation between the indicators of internal professional self-fulfillment and terminal values of engineering and technical employees. Given the results of the study, it can be asserted about the importance of taking into account the values-based and semantic orientations and professional self-realization in the psychological support of engineering and technical employees.

Keywords: values-based and semantic orientations, professional self-realization, engineering and technical employees, positive correlation, negative correlation.

Вступ. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що на даний момент тема зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням мало вивчена. Феномен професійного самоздійснення є новим та мало вивченим. Професійне самоздійснення – одне з основ поняття особистісного самоздійснення, яке на сьогодні також мало вивчене.

О.М. Кокун розглядає термін професійного самоздійснення як один з головних компонентів життя, що характеризується високим рівнем розкриття індивідуальних арсеналів спеціаліста у певній професії, розширенням його можливостей, поєднанням професії, безперервною потребою у професійному досвіді, широким застосуванням професійної навички. У наш час самоактуалізація у професії та кар'єрі є одним з найвищих ступенів реалізації себе у житті, так як на одному боці ставлення до професії сформовано на основі системи особистісного сенсу людини, а з іншого – професійна діяльність впливає на систему особистісних орієнтацій. Цінності непостійні, вони змінюються у часі через діяльність людини, а також через зміни і самих людей. В результаті накопиченого досвіду, що для людини було центральною цінністю, може перетворюватися на периферію. Одним з чинників і визначальною зміною системи цінностей є соціальні умови, у яких розвиваються особистості. Аналіз наукової літератури свідчать, що соціальні, економічні та ідеологічні зміни у суспільстві призводять до зміни системи цінностей соціуму, соціальної групи, окремих особистостей. Переоцінка цінностей, переорієнтація смислів є закономірним процесом розвитку. Набуваючи нових життєвих і соціальних ролей, людина починає по-новому дивитися на багато речей. Тому вивчення зв'язку ціннісно-смыслових орієнтацій з професійним самоздійсненням є важливим моментом у самоактуалізації особистості.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали наступні положення щодо: різних визначень поняття ціннісних орієнтацій (Л.В. Романюк, В. Андрущенко, М. Рокич, Л.О. Коберник, С.Л. Рубінштейн); періодизації та новоутворення на різних вікових етапах (Ж. Годфруа, Д.Б. Ельконін, Е. Ерісон, Р.С. Немов, Д.І. Фелдштейн, Л. Кольберг, В.Г. Асєєв, Є.Ф. Рибалко); розвитку та формування ціннісно-смыслових орієнтацій (П. Массен, Дж. Конгер, Дж. Каган, Дж. Гівітц, І.А. Сапогова, І.С. Кон, В. Франкл, Г. Дюпон); професійного самоздійснення як складової самоактуалізації

особистості (О.М. Кокун, Л.О. Коростильова, О.С. Джура, Є.О. Климов, М.М. Абдулаєва, Т.М. Буякас).

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні характеру зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз змісту понять ціннісно-сміслових орієнтацій та професійного самоздійснення інженерно-технічних працівників.

2. Обґрунтувати професійні та психологічні якості інженерно-технічних працівників.

3. Підібрати та обґрунтувати психодіагностичний інструментарій дослідженню щодо характеру зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

4. Емпірично дослідити характер зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

5. Здійснити аналіз та інтерпретацію результатів емпіричного дослідження характеру зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

Об'єкт дослідження: ціннісно-сміслові орієнтації та професійне самоздійснення інженерно-технічних працівників.

Предмет дослідження: характер зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вирішення мети та поставлених завдань було використано такі методи:

- теоретичні: методи логіко-психологічного аналізу (класифікація, систематизація, узагальнення, порівняння) – для розкриття психологічного змісту характеру зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників;

- емпіричні: опитування, яке реалізовувалося за допомогою таких психодіагностичних методик, як: опитувальник «Професійного

самоздійснення» (О.М. Кокуна) – для визначення внутрішньо-професійного, зовнішньо-професійного та загального рівнів професійного самоздійснення; опитувальник «Інтегральна задоволеність працею» (А.В. Батаршева) – для виявлення рівня інтересу до виконуваної роботи, задоволеності взаєминами з колегами, керівництвом, рівня домагань у професійній діяльності; методика «Самоактуалізаційний тест» (Е. Шострома) – для вимірювання рівня самоактуалізації за двома незалежними один від одного базовими шкалами (орієнтації в часі та підтримки); методика «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфір у модифікації А. А. Реана) – для вимірювання рівня мотивації професійної діяльності; методика «Шкала загальної самоефективності» (Р. Шварцер, М. Єрусалем) – для вимірювання суб'єктивного відчуття особистісної ефективності; методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) – для виявлення спрямованості особистості, визначення її ставлення до навколишнього світу, до оточуючих, до себе, сприйняття світу, ключових мотивів вчинків; методика «Тест сенсожиттєвих орієнтацій» (Д.О. Леонтьєв) – для виявлення загального рівня свідомості життя; методика «Діагностика структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнової) – для виявлення реалізації ціннісних орієнтацій особистості у реальних умовах життєдіяльності.

Обробка результатів дослідження проведена за допомогою математико-статистичних методів, а саме встановлені зв'язки за допомогою критерію χ^2 Пірсона з наступною якісною інтерпретацією та змістовим узагальненням даних.

Концептуальна гіпотеза полягає в тому, що існує характер зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням у інженерно-технічних працівників.

Емпіричні гіпотези:

1. Існує позитивний кореляційний зв'язок між показниками професійного самоздійснення та задоволеністю працею у інженерно-технічних працівників.

2. Існує негативний кореляційний зв'язок між показниками внутрішньопрофесійного самоздійснення і термінальними цінностями у інженерно-технічних працівників.

3. Існує позитивний кореляційний зв'язок між показниками внутрішньопрофесійного самоздійснення та інструментальними цінностями у інженерно-технічних працівників.

4. Існує позитивний кореляційний зв'язок між показниками професійного самоздійснення і сенсожиттєвими цінностями у інженерно-технічних працівників.

5. Існує позитивний кореляційний зв'язок між показниками професійного самоздійснення і шкалами «Приємне проведення часу, відпочинок», «Високий матеріальний добробут», «Пошук та насолода прекрасним», «Допомога та милосердя до інших людей», «Кохання», «Пізнання нового у світі, природі, людині», «Високий соціальний статус та управління людьми», «Визнання та повага людей», «Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві», «Спілкування», «Здоров'я» у інженерно-технічних працівників.

Наукова новизна полягає у тому, що:

1) вперше досліджено характер зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників;

2) розширено наукові уявлення про характер зв'язку ціннісносміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

Теоретична значущість роботи полягає в розширенні теоретичних відомостей щодо характеру зв'язку ціннісно-сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням інженерно-технічних працівників.

Практична значущість роботи визначається у тому, що результати дослідження можуть бути використані у практиці психологічної служби компаній та при професійному підборі інженерно-технічних працівників.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, обравши концептуальною гіпотезою твердження, що існує характер зв'язку ціннісно-

сміслових орієнтацій з професійним самоздійсненням у інженерно-технічних працівників, провівши емпіричне дослідження на вибірці чисельністю 60 осіб, віком від 22 до 45 років, використавши вище зазначені методики та застосувавши коефіцієнт кореляції Пірсона, було встановлено статистично значущі кореляційні зв'язки, а саме:

1. Встановлено позитивні кореляційні зв'язки між шкалою «Інтерес до роботи» та внутрішньопрофесійним самоздійсненням, зовнішньопрофесійним самоздійсненням та загальним рівнем професійного самоздійснення. Існують позитивні кореляційні зв'язки між показниками внутрішньопрофесійного самоздійснення та задоволеністю досягненнями у роботі; зовнішньопрофесійним самоздійсненням із задоволеністю досягненнями у роботі; загальним рівнем професійного самоздійснення та задоволеністю досягненнями у роботі; внутрішньопрофесійним самоздійсненням та задоволеністю взаємовідносинами з керівництвом. Шкала «Рівень домагань у професійній діяльності» позитивно корелює з зовнішньопрофесійним самоздійсненням та загальним рівнем професійного самоздійснення; шкала «Перевага виконуваної роботи високому заробітку» має прямий кореляційний зв'язок із зовнішньопрофесійним самоздійсненням та із загальним рівнем професійного самоздійснення. Встановлено позитивні кореляційні зв'язки між показниками професійної відповідальності і внутрішньопрофесійного самоздійснення та загальним рівнем професійного самоздійснення. Шкала «Загальна задоволеність працею» позитивно корелює з внутрішньопрофесійним самоздійсненням, зовнішньопрофесійним самоздійсненням та загальним рівнем професійного самоздійснення.

2. Існує прямий кореляційний зв'язок між шкалами «Постійна постановка нових професійних цілей» та розвагами.

3. Існують прямі кореляційні зв'язки між наявністю проєкту власного професійного розвитку та ефективністю у справах; формуванням власного життєво-професійного простору та чесністю. Встановлено від'ємні

кореляційні зв'язки між освіченістю та потребою у професійному вдосконаленні.

4. Встановлено наявність прямих кореляційних зв'язків між показниками свідомості життя та внутрішньопрофесійним самоздійсненням, потребою у професійному самоздійсненні, наявністю проєкту власного професійного розвитку, задоволенням власними професійними досягненнями, постійною постановкою нових професійних цілей, формуванням власного життєво-професійного простору, зовнішньопрофесійним самоздійсненням, досягненнями поставлених професійних цілей, визнанням досягнень фахівця професійним співтовариством, розкриттям особистісного потенціалу і здібностей у професії, загальним рівнем професійного самоздійснення.

Результати кореляційного аналізу свідчать, що існують прямі кореляційні зв'язки між шкалою «Цілі в житті» та показниками внутрішньопрофесійного самоздійснення, потребою у професійному вдосконаленні, наявністю проєктів власного професійного розвитку, задоволенням власними професійними досягненнями, постійною постановкою нових професійних цілей, формуванням власного життєво-професійного простору, зовнішньопрофесійним самоздійсненням, досягненнями поставлених професійних цілей, розкриттям особистісного потенціалу і здібностей у професії, загальним рівнем професійного самоздійснення.

Шкала «Процес життя» прямо корелює з такими показниками як: внутрішньопрофесійне самоздійснення, потреба у професійному вдосконаленні, задоволення власними професійними досягненнями, постійна постановка нових професійних цілей, формування власного життєво-професійного простору, зовнішньопрофесійним самоздійсненням, досягнення поставлених професійних цілей, визнання досягнень фахівця професійним співтовариством, розкриття особистісного потенціалу і здібностей у професії, загальним рівнем професійного самоздійснення. Встановлено прямі кореляційні зв'язки між результативністю життя та внутрішньопрофесійним

самоздійсненням, потребою у професійному вдосконаленні, наявністю проєкту власного професійного розвитку, задоволеннями власними професійними досягненнями, формуванням власного життєво-професійного простору, зовнішньо-професійним самоздійсненням, досягненнями поставлених професійних цілей, розкриттям особистісного потенціалу і здібностей у професії, виявом високого рівня творчості у професійній діяльності, загальним рівнем професійного самоздійснення.

Результати кореляційного дослідження вказують нам на існування прямих кореляційних зв'язків між локусом контролю-життя та внутрішньо-професійним самоздійсненням, потребою у професійному вдосконаленні, наявністю проєкту власного професійного розвитку, постійною постановкою нових професійних цілей, досягненнями поставлених професійних цілей, визнанням досягнень фахівця професійним співтовариством, розкриттям особистісного потенціалу і здібностей у професії, загальним рівнем професійного самоздійснення.

5. Існують прямі кореляційні зв'язки між шкалами «Наявність проєкту власного професійного розвитку» та спілкуванням; задоволення власними професійними досягненнями та пізнанням нового у світі, природі, людині; формуванням власного життєво-професійного простору та спілкуванням; зовнішньо-професійним самоздійсненням та пізнанням нового у світі, спілкуванням, здоров'ям; використанням професійного досвіду та спілкуванням і здоров'ям; розкриттям особистісного потенціалу і здібностей у професії та спілкуванням.

Шкала «Вияв високого рівня творчості у професійній діяльності» прямо корелює з пізнанням нового у світі, соціальною активністю для досягнення позитивних змін у суспільстві, спілкуванням, здоров'ям.

Шкала «Загальний рівень професійного самоздійснення» – з спілкуванням, здоров'ям. Виявлено від'ємні кореляційні зв'язки між наявністю проєкту власного професійного розвитку і приємним проведенням

часу, відпочинку; розкриттям особистісного потенціалу, здібностей у професії та приємним проведення часу, відпочинку.

Отже, в результаті проведеного дослідження можемо спостерігати, що існує зв'язок між ціннісно-смысловими орієнтаціями та професійним самоздійсненням у інженерно-технічних працівників, тобто наша концептуальна гіпотеза підтвердилася.

Перспективою подальших досліджень може стати лонгїтюдне дослідження, а саме вивчення динаміки ціннісно-смыслових орієнтацій та професійного самоздійснення протягом тривалого часу в інженерно-технічних працівників.

Література:

1. Андрущенко В. Інтеграція цінностей: педагогічний досвід Європи. Стаття перша. Велика хартія університетів / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2013. – № 1. – С. 5 – 10.
2. Бакума І.М. Ціннісні орієнтації особистості в детермінації девіантної поведінки молоді: автореф. Дис. Канд.філософ. наук: 09.00.03/ Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського, Одеса, 2009, –20 с.
3. Баталова Л.Ю. Самоактуалізація в професійній діяльності інженерно-технічних працівників: дисертація кандидата психологічних наук: 19.00.13 / Баталова Лариса Юрьевна. – М, 2010. – 182с.
4. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. Наука і освіта / Л. О. Коберник // Науково-практичний журнал південного наукового центру АПН України. – 2008. – № 4-5. – С. 28–33
5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006, – 240 с.
6. Москаленко О.В. Структурні компоненти ціннісно-смыслові сфери особистості / Москаленко О.В. // Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. – Випуск 1. – 2013– с. 91–98.

7. Романюк Л. В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку / Л. В. Романюк. – К.-Подільський : Абетка Нова, 2004. – 188 с.

References

1. Andrushchenko, V. (2013) Integration of values: pedagogical experience of Europe. Article one. The Great Charter of Universities. Higher Education of Ukraine. – № 1. – P. 5 – 10 [in Ukrainian].
2. Bakuma, I.M. (2009) Value orientations of the individual in the determination of deviant behavior of youth: author's ref. Dis. Candidate of Philosophy Sciences: 09.00.03 / South Ukraine. state ped. Univ. K.D. Ushinsky, Odesa, – 20 p. [in Ukrainian].
3. Batalova, L.Y. (2010) Self-actualization in professional activity of engineering-technical workers: the dissertation of the candidate of psychological sciences: 19.00.13 – M, – 182 p. [in Russian].
4. Kobernyk, L. O. (2008) The role and place of value orientations in the formation of personality. Science and education. Scientific and practical journal of the southern scientific center of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. – № 4-5. – P. 28–33 [in Ukrainian].
5. Maksimenko, S. D. (2006) Genesis of personality – Kyiv: KMM Publishing House, – 240 p. [in Ukrainian].
6. Moskalenko, O.V. (2013) Structural components of the value-meaning sphere of specialty. Bulletin of NTUU “KPI”. Philosophy. Psychology. Pedagogy. - Issue 1. – P. 91–98. [in Ukrainian].
7. Romanyuk, L. V. (2004) Value orientations of students: essence, structure and psychological mechanisms of development – K.-Podilskij: Abetka Nova, – 188 p. [in Ukrainian].

Наукове видання

JOURNAL OF PSYCHOLOGY
RESEARCH VOLUME 28 (11)

Заснований у 1993 р.

Видається українською, російською та англійською мовами

Редактори: С. В. Белькова, А. В. Баратинська

Оригінал макет: Л. М. Клименко

Підписано до друку 28.12.2022. Формат 70х108 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 10,85. Наклад 50 прим. Зам. № 194.

Віддруковано в друкарні ПП «Ліра ЛТД»
dnipro.lira@gmail.com | +38 (067) 561-57-05

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво ДК № 6042 від 26.02.2018.